

Davart la fatscha de nos vitgs

Autor(en): **Manetsch, Gion Arthur**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **73 (1960)**

PDF erstellt am: **22.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-225018>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Davart la fatscha de nos vitgs

da Gion Arthur Manetsch, Cuera

Gia avon entgins onns ha in vegliont amitg dil pievel constatau cun dolor, che nos vitgs romontschs ein semidai fetg enteifer ils davos tschunconta onns e quei ton socialmein sco era culturalmein e spirtalmein.

E pilver! Tgi che ei buca tschocs sto far per senn mintgadi de quei fatg, pertgei quei s'exprima en la urdadira de nos vitgs e de ses casaments, el far e demanar de nies pievel. Mo era en baselgia e scola, ellas clamadas e raspadas cattein nus quellas midadas. Secapescha che la litteratura ed il lungatg, gie la moda e maniera de scriver resplendan medemamein quei svilup.

Nus savein deplorar ni beneventar quei scomi. Mo il temps e la veta marschan incontin cun pass gigantics. Il proverbii grec dil «Panta rei» semanifestescha en nus ed entuorn nus. Sentelli che in tal svilup cuntegn umbrivas e suleagl sco tut mundan. E forsa essan nus schizun stai culs mauns a calun e schau dar l'aria pils larischs. A nus tuts eis ei perquei de far oz in paus alla sava denter il temps veder e niev per *in examen general de cunscienza*. Tgisa! Forsa stuein nus schizun confessar sinceramein in humiliteivel «Mea culpa».

A tals examens mira ins ton el vargau sco el futur per s'orientar nua ins stat, danunder ch'ins vegn e tgei via ins vul prender pil futur. Nus suandein cun quei proceder la devisa secomprovada de Frederi Guglielm Weber, che conta en siu «Dreizehnlinden»: «Und da sich die neuen Tage aus dem Schutt der alten bauen, kann ein ungetrübtes Auge rückwärtsblickend vorwärts schauen.»

I. Principis fundamentals

Per saver s'orientar endretg ein certs principis nunballuonts absolutamein necessaris. Els ein il compass e muossavia per in giudicar e luvrar fritgeivel. Ina casa erregida sin sablun sbaluna!

La fatscha de nos vitgs vegn denter auter signada dalla cultura genuina.

1. La cultura

Sut il plaid cultura vegn capiu ozildi empau dil tut, bien e schliet, cristian e paganil. Strusch in plaid ei vegnius e vegn aunc surduvraus aschi fetg sco cultura. Il naziunalsocialissem e recentamein il communissem ein sepatrunai en moda rufinada della cultura per lur intents, mischedond, gie confundond ella cun la politica. Igl emprem agir sa esser prigulus, il secund ei ina profanaziun.

Tgei ei pia cultura? Cultura ei buca zatgei museal ed aunc bia meins propaganda. Ins astga era buca scumbegliar ella cun la civilisaziun. Medemamein sa instrucziun persula buca crear cultura. Ei drova era intuiziun, fantasia, gust e sentiment. Nus lein perquei sespruar de declarar cuortamein quei plaid voluminus e de fixar siu cuntegn.

Cultura deriva dil verb latin *colere* e munta ton sco cultivar. Essend ils romans in pievel primarmein puril, duvravan els quella expressiun el senn de cultivar la tiara. Figurativamein significava ella denton era nobilisar e perfecziunar zatgei.

El senn il pli stretg significhescha cultura perquei perfecziun e nobilisaziun dil carstgaun cun risguard a sia destinaziun. Il Scaffider ha plantau en scadin carstgaun il regl de perfecziunar sesez e tut quei che viva e secatta en siu contuorn. *Cultura romontscha ei pia l'entira perfecziun e nobilisaziun de tut il viver, sentir, luvrar e barhar dil pievel romontsch tenor il plan divin e de tut quei, che stat ad ina moda ni l'autra en connex e contact cun quella activitad humana*. Nus numnein cheu per exempel utensils, casas, vestgiu etc. Gl'ei in cert nivo e progress spirtal e material dil carstgaun e dil pievel.

Gia ils plaids nobilisaziun e perfecziun indicheschan, che ei se-tracta d'ina activitad. Quella sto plinavon esser creativa ed originala, astga pia buca esser mo tschocca rutina e schema. Buca avunda! L'activitad sto sespruar de tschercar e contonscher il cumplein en fuorma e cuntegn. Ella cumpeglia e tschaffa tut. Romontscha ei quella cultura aschilunsch, che ella porta ina atgnadad e coluraziun che san vegnir attribuidas mo al pievel romontsch. Quei numna ins genuin.

Nus puntuein ultra de quei sapientivamein e detschartamein il passus: *tenor il plan divin*, pertgei cheu schaian ils cunfins d'ina vera cultura.

Sco nus savein secompona il carstgaun de tgierp ed intelletg e cor. El ei la cruna della scaffiziun cun elements ord il reginavel della materia, della veta vegetativa ed animalica, vivificai digl odem ord il reginavel dils spérts, della olma immortala. Dieus ha scaffiu il carstgaun d'in cul, d'ina unitad, d'in esser. Il pensum dil carstgaun ei perquei de viver ina unitad harmonica e serrada. Quei che distinga el digl animal ei l'olma immortala. Il spért, igl intelletg ei la part nobla e dominonta dil carstgaun. Consequentamein san mo igl intelletg e la voluntad esser ils purtaders ed animaders della cultura.

Già quei spért ed intelletg ein denton in radi ord la sabientscha sezza, ord Diu. Insumma ei tut perfetg ina part della perfetgadah divina. Tut essenzial e ver deriva da Diu, la suletta fontauna de tut bien e ver. Pia sto la cultura sbuccar ord quella fontauna per esser buna e vera. Ella ei ina part della ierta spirtala spindrada ord la catastrofa dil paradis. E per quella raschun san il mal e mitgiert buca esser vera cultura. Avon entgins decennis han ins proclamau en Frontscha la faulsa idea, che igl art vivi mo per el e renconuschi perquei negina autoritad ni morala sur el. Consequentamein seigi tut lubiu agl art. El nobiliseschi era il mal e pervers. Sut quei pretext digl «art pour l'art» crei ins d'astgar ludar e lubir films e teaters de tendenza comunista, ateista, pornografica e senta buc, che ins posta in cavagl troian amiez la vera cultura. Quella filosofia acristiana sto vegnir refutada, malgrad ch'ella strubegia aunc ozildi a biars il tgau, perfin en tiara romontscha. Suprema lescha e dretg ein ni il carstgaun ni la cultura, anzi il Scaffider. Il mal, pervers e mitgiert san silpli esser instruments pli u meins adattai per far tarlischar ni triumfar il bien. Il carstgaun ei destinaus de survir a Diu e per la perpetnada. La vera cultura sto consequentamein esser e restar in survetsch divin en tuttas sias ovras, expressiuns ed acziuns. De quei seresulta la verdad, che la religiun auda buca mo essenzialmein alla cultura, na, che lezza sto penetrar e purtar, amplificar e perfecziunar la vera cultura humana. Il principi fundamental: «L'olma della cultura ei la cultura dell'olma» stat alla testa de tutta vera cultura humana. Perquei drova ella buca esser in priedi expressiv ni in vischi pleins moralin.

La cultura ei denton era diversa e differenta, ha ina coluraziun che variescha. Mintga pievel creescha ina cultura genuina. Quella de-

penda de tempra e razza d'in pievel, de sia historia, situaziun geografica ed economica, clima, digl artau e creau etc.

Cun quei arrivein nus ad in secund element, che influenza la fatscha dil vitg, numnadamein la tradiziun.

2. La tradiziun

La cultura sto gie crescer ord temps ed ambient sco feglia e flurs ord il terren adattaus per ellas. Schi pauc sco feglia e flurs san crescer e verdegar senza il terren adattau, aschi pauc sa la cultura exister senza la tradiziun. Negin generaziun creescha persula ina cultura. Ei drova ina tradiziun.

Puspei havein nus in plaid che vegn beinduras duvraus per de tuttas occasiuns pusseivlas e nunpusseivlas. Consequentamein vegn el era surdovraus. Perquei ha el era obteniu in cert téf de meffa e mescal, aschia che biars san buca s'imaginar el auter che sco in museum antic de restonzas survividas ed antiquadas. Jeu vesel perquei gia de quels che tilan la bucca de quei uiersch udend il plaid e vulan saver nuot de quella canzun. Per mei ei la tradiziun denton buc in bategl antic de nossas basattas ed urattas. Ei dat zatgei ella vera tradiziun, che resta e surviva tuttas generaziuns e temps.

Il plaid tradiziun deriva puspei dal latin «*tradere*» e significhescha ton sco surdar zatgei ed enzatgi. Quei ei il senn etimologic dil plaid. A quei senn stuein nus denton aunc dar in cuntegn spirtal pli clar.

Tradiziun ei la summa de tuttas disposiziuns ed instituziuns, de tuts eveniments, per las qualas ina generaziun surdat alla suondonta tuttas las enconuschientschas, experientschas, habilitads, fuormas e valetas artadas ni conquistadas. Pia la summa de tut quei che nus havein artau ed obteniu de nos babuns en isonzas, metodos e manieras de viver, sentir e patertgar ei tradiziun. Tradiziun ei buca ina cadeina nunsupportabla, della quala ins duei sedeliberar aschi-prest, che ins ha bandunau casa e vitg patern, per far tgei che plai e guder ton sco pusseivel. La tradiziun ei la cunscienza, mia cunscienza, che di a mi, tgei che jeu astgel far per saver mirar els egls a miu bab e mia mumma, a miu scolast e miu augsegner. Ella ei l'expressiun essenziala della veta comunabla e dil singul e seregiuvinescha adina puspei. Emblideien mai, che nus essan mo ina onza ella cadeina

dellas generaziuns e che nus stuein in di dar plaid e fatg alla historia ed al Scaffider, schebein quella onza ei buna e tegn ensemen la cadeina. La cadeina ei mo schi ferma sco sia onza la pli fleivla.

Cass cuntrari essan *nus* la cuolpa sche las generaziuns suandontas piardan la via orientonta.

Gest ils temps de crisa e de revoluziun ein ils inimitgs ils pli incarnai della tradiziun. Els vulan scuar tut il vegl ed artau sco rumien sut meisa ed entscheiver danovamein. En tals temps vivin era nus. La revoluziun freida della tecnica e dil materialissem han schelentau il cor dil carstgaun e bess el ella catscha malruasseivla dil daner, dil record e dil success van. Persuenter ei il carstgaun modern daven-taus paupers de sentiment, de carezia e benevulientscha, aschia che el schema e plira per quels beins. Perfin il socialissem, che ha cum-battiu a sias uras de tutta forza la tradiziun sco ina ierta burgheisa, sefa oz en de siu malpass ed enquera de fundar inà nova tradiziun cun sias instituziuns culturalas etc. E tgei han ils naziunalsocialists fatg e fan ussa ils communists auter cun lur introducziun de novs ritus? Els vulan crear, ston crear ina tradiziun. Co sesprova nies temps modern de scatschar quei freid e scardaliu cun colurs recentas e vivas, cun far catscha sin antiquitads e crear utensils novs che sepusan sin epocas vargadas? Ins numna quei la nova romantica. In clar mussament, che ins sa alla liunga buca viver senza ina tradiziun.

La crisa de nossa populaziun muntagnarda che banduna il sulom artau, ei buca mo ina crisa economica, mobein ina greva crisa morala, che sa buca vegnir sanada sulettamein cun subsidis, smaedicziuns, selamentems e pasch — rascha materialistica. Ins metta aunc oz ina gronda peisa sin l'instrucziun, gie dat ad ella il primat. Segiramein, ella ei impurtonta, mo senza il ver spért e cor animaus della carezia per las atgnas bellezias e valurs eis ella vana.

La tradiziun sa esser *buna, schliata ni indifferenta*. Tuttas fuor-mas artadas, tuts usits aunc schi bials valan nuot, sch'els ein buca emplenì d'in spért che brama per il bien e saun. Il bien spért fuorma il coc della tradiziun, dat ad ella la tempra essenziala. *Mo* la buna tradiziun emplenida d'in ver spért sa esser nossa finemira. In pievel, ina famiglia ed in stan prateschan lur tradiziun sco expressiun e segironza de lur atgnadad mo en quei grad, ch'els ein perschuadi de lur valeta e forza genuina. Quella tradiziun spendra els allura da tutta desorientaziun, da tuts malpass nunprudents, da tutta exa-

geraziun e sias consequenzas nuscheivlas. In pievel senza tradiziun ei deragischaus e periclitaus. El degenerescha e daventa marschs, maddirs de vegnir laguttiis da pievels pli sauns. Leu nua che la tradiziun maunca, cattein nus era negina carezia per la religiun, per la patria, per casa e cuort, per ils cars de casa e per il beinstar dil vischin. La tradiziun ei numnadamein ligiada essenzialmein alla cuminonza. Leu nua che tut ei venal per il daner e per il plascher personal, leu sesanflan ils traditurs.

Ins setrumpi buca de vuler scuar naven tut cun viarclas e ridiculizaziuns de firlefanzas etc. Quei che vanzass fuss silpli ina largia fetg prigulusa. E tgi e tgei empleness quella largia? Buca il spért cristian che l'anteriura tradiziun fladava tochen el maguol, anzi, in spért mundan, freid e materialistic, pertgei la laicisaziun e decristianisaziun dil pievel, dellas vischnauncas, dellas famiglias e dils singuls sederasan deplorablamein sco ina malsogna contagiusa impestond era nossas vals. Ils uestgs svizzers han constatau en lur mandat per la Rogaziun federala digl onn 1956 ina deplorabla digren digl interess per damondas spirtalas e culturalas. Quella indifferenza de numerus cerchels, cunzun della giuvna generaziun, seigi nundigna e prigulusa, admoneschan els seriusamein. Elements prigulus sco ils communists sepatrunan en quei mument de quellas damondas schi impurtontas. Igl ei tuttina alarmond, che ils communists russ sedrovan tondanavon de prender ils emprems contacts cun las tiaras occidentalas via instituziuns e demonstraziuns culturalas. Aschia sa il tissi communist vegnir filtraus zuppadamein el tgierp cultural e tussegar il maguol avon che il pievel e ses menaders sentan. Intercurin nus la hodierna veta culturala, sche cattein nus che quei spért ei gia s'ignivaus profundamein. Co s'empleinan tuttina teaters e cinemas tochen al davos plaz tier representaziuns de films e d'auturs communists, ferton che dramas e films d'oreifra qualitat formala, morala e spirtala cattan locals vits ni quasi vits. Las illustradas propagan il cult tarladiu dils «herox» dil film, che ein persunalmein tuttavia buca exempels della morala. Quellas relaziuns regordan ins al «paun e giugs», al «panem et circenses» dils romans en quei temps, nua che il losch imperi roman era gia sil precint ded ir a smerscha. Ei quei forsa era symptomatic per nies temps?

Dil reminent eis ei insumma nunpusseivel d'entscheiver danovamein, pertgei scadin ei in affon dil temps. Scadin porta en sesez la

ierta de generaziuns e de tschentaners. Il vargau lai anavos fastitgs nun-svaneivels che ins sa buca scurlar giuda dies sco la puorla dal vestgiu.

La vera tradiziun ha plinavon buca mo senn e talien per igl artau e conquistau, anzi era per il *progress*, pertgei ella vul crescer. Mo ella vul buca crescer en sigliots e sbargats malponderai. La vera tradiziun enquera d'empunir il bien vegl artau e secomprovau cun il bien niev e progressiv, prudentamein elegiu. La vera tradiziun crescha organicamein sco ina plonta e metta onn per onn in rudi della veta a l'auter.

Quei ch'ei buca carschiu organicamein ei zatgei artificial ed enferlau, che porta buca il téf e suer genuin, ei zatgei nunstabel e savens nuscheivel. La pli gronda vergugna ei d'acceptar atgnadads jastras e favorisar quellas. Mo quei ei nies e daventa nies, seigi quei lu dal spért ni dalla cultura, che vegn recepiu, transformau ed adaptau el fuorn indigen a nossa atgnadad. Mo quei che vegn muganau el ravugl dil pievel daventa atgna carn ed agen saung. G. H. Muoth ha cheu raschun sch'el conta:

Tiu cor, tiu spért ein umbrivai
Dal vierv matern e vegnan mai
A concepir in auter senn
A parturir in niev talent.

Mo in pievel degenerau sevenda ad ina cultura jastra e renunzia alla sia.

La vera tradiziun ei ina continuaziun della veta sin il bien e bein-secomprovau fundament vegl, sesurvend leutier era dil niev bien, adaptau e transformau al sentir e patertgar dil pievel e sias relaziuns. Igl ei pia per nus in filar e teisser vinavon il bien carpun e muster indigen tenor ils vegls principis e las metodas secomprovadas, meglieradas ed amplificadas denton tscheu e leu dal svilup dil temps. Igl ei ina continuaziun della casa retica sin la veglia crappa tagliada de fundament cun per part novs mieds, mo cun salvar e vivificar sia tipica fatschada indigena, eliminond sias mendas. Nus lein tut-tina buca daventar papagagls exotics e paterlus. Nus lein esser e restar Romontschs genuins.

Alla fin dil 18avel tschentaner ei il spért della revoluziun franzosa e della schinumada illuminaziun curdaus sco ina nauscha purgina sur la Svizzera ed ha schelentau e stinschentau las pli bialas e

castgas fadetgnas della cultura e tradiziun genuina sut il pretext della libertad e della independenza e scrutaziun nunpregiudiziala. Quei spért ha era parturiu la ductrina digl individualissem. Ella ha sligiau il singul ord ils ligioms della cuminonza dil pievel, della vischnaunca e della famiglia, glorificond l'independenza senza tiarms. Cheutras ei era scadin sentir specific cultural scardalius malamein. Il svilup ha menau agl egoissem incarnau cun sias tensiuns socialas. Oz ei il singul gia en prighel de vegnir laguttius dalla massa uniforma, nua che tut vegn tratg sur il medem laisch, ed ina cultura genuina ei insumma buca pli pusseivla. Quei ch'ei vanzau da tut quei svilup ei ina paupra restonza viers il piars. Lein haver quita ch'il pass dal temps veder al niev suondi cun prudientscha e precauziun, che il svilup damenti organicamein e buca artificialmein ni schizun revoluzionarmein. Cuss. fed. Etter conferma quei cun ils plaids: «Nus vivin negin saun present e nus creein negin futur grond e ferm, sche nus catschein buca fermas ragischs el vargau.»

Havend francau certs principis e mesiras decisivas ed absolutamein necessarias per giudicar il suandont, savein nus far in pass anavon.

II. Cultura romontscha

Beinduras udin nus la pretensiun remarcabla, che ei detti insumma negina cultura romontscha e negin stil grischun. Las suandontas expectoraziuns dueigien prestar il mussament della nunverdad de quella pretensiun. Secapescha che quei excuors sa buca intermediar ina survesta cumpleina. A moda e maniera fragmentarica vulein nus mussar sin certs eveniments e factums che confirman la cultura genuina romontscha.

Sco gia allegau vegn la cultura stampada dalla temprà e razza d'in pievel, da sia historia, religiun, situaziun geografica ed economica, dil clima etc.

1. Igl element geografic

Il fatg, che la situaziun geografica della tiara ei en medem temps sia historia e sia sort, ei strusch severificaus zanua aschi bein sco el Grischun.

Dils 22 Cantuns svizzers ein buca in soli sulet schi multiforms sco

il Grischun. Per quei vegn el era savens numnaus ina Svizzerza en miniatura. Val renana e Tumliasca han puncto vegetaziun gia la tempra della bassa, ferton che las vals dil sid possedan ina vegetaziun tipicamein meridiunala. Denter quellas serasan e sestendan en mellis variantas platos, vals, plauncas ed aultas pezzas, che caracteriseschan quei intschess. Nus cattein pia tuts scalems naven dalla vit tochen alla neiv perpetna.

Ina tiara idillica e pittoresca, selvadia e tuttina migeivla, sursemnada da praus, pastiras ed uauls e circumdada d'aultas muntognas cun neiv perpetna, quei ei nies Grischun. Gl'ei ina tiara dils cuntrasts mitigai. Las portas d'entrada en quei territori dellas 150 valladas ein ils flums ed ils pass. Sia historia de passa 2000 onns ei la historia de quels flums e pass. Cun sias auas spisgenta ella treis mars. Per quellas portas immigreschan ils differents pievels, penetreschan influenzas culturalas dil sid e dil nord, digl orient ed occident. Per las medemas portas van il traffic e commerci, marschan ils mercenaris ed emigreschan ils caffetiers e patissiers. Reformaziun, sclariment e tecnica cattan medemamein per quellas portas la via ella tiara. Ed en nies temps della tecnica fan ils flums e pass historia e historias pir che mai.

Las culegnas prehistoricas confirman che nos pass existevan gia de quels temps e vegnevan traversai. Essend il Munt Avellin tochen tard el temps miez fetg difficils e prigus de traversar, formavan il Set, Spligia, Lucmagn e Gelgia cun lur ascensiuns meins teissas e selvadias, cun canortas tochen al sumfil, la via la pli cuorta e favoreivla denter l'Italia ed il nord. L'Alpsu e la via Candia sul Fuorn fuvan ils ligioms cuogl intschess cultural dils Vallesans e della Svizzerza centrala sco era cun la zona culturala della Adria e digl Orient. Ellas renomadas picturas de Müstair sa ins aschia constatar influenzas siricas-bizantinicas. A s. Gada Mustér e s. Eusebi Breil malegian ils artists talians Cristiano e Nicolao da Serengo ils Treis s. Retgs cun ina cuort roiala tut à la burgognesa. Il Rein intermediessa la cultura dil nord e la porta dil lac Rivaun l'influenza digl occident. Aschia malegian ils artists Jörg e Moritz Frosch de Feldkirch ella baselgia claustrala de Mustér il bellezza altar de Castelberg de 1572. Numerus altars gotics, fatgs da renomai artists della Germania dil sid sco Ruoss ni Strigel, vegnan empustai ed acquistai. Aunc oz dumbrein nus el Grischun ca. 40 de quellas custeivlas ovras.

2. *Character e razza de nies pievel*

In pievel de purs e pasturs populescha quellas vals. Sur de sia derivonza e razza, siu lungatg e tempra ein ils historiografs aunc oz buca units. Segir ei denton, che ils Celts ed Etruscs, ils Ligurs ed Illirers ein immigrai en nossa tiara e semischedai cun la populaziun indigena. La suandonta conquista romana de anno 15 a. Cr. ha denton disfatg ualti radicalmein quels fastitgs e purtau cultura e lungatg roman. El siatavel tschentaner entscheiva aunc la colonisaziun germanica, e pli tard immigreschan era ils Vallesans en plirs stauschs e direcziuns.

La natira muntognusa e criua, che cuntegn nundumbreivels prighels e renda fretg mo suenter dira lavur, ha formau ina razza resistibla, luvrusa ed autonoma. Sia veta ei cumbat encunter la natira e ses elements, mo era in viver cun quella. Quels purs e pasturs schendran ina cultura predominantamein purila.

In tratg decisiv e caracteristic de quei sempel pievel ei siu regl insuperabel per la libertad. Ei exista strusch in himni naziunal che exprima schi fermamein il patratg della libertad sco il «Quei ei miu grep». Ella veglia Rezia cattein nus gia da quels temps purs libers, nua che tals vegnan aunc considerai en autras tiaras per ina caussa. Pass per pass han els conquistau l'autonomia e creau lur atgna fuorma statala.

Il schiarm de quella indipendenza statala han els bein retschiert dallas tiaras entuorn il lag dils Quater cantuns e dellas communitads talianas. La Cadi ha giu la missiun historica de retscheiver il sem de libertad, l'Alpsu ed il Lucmagn, Spligia etc. ein stai las portas al Rütli ed alla Italia. Leu existeva il stat della casa de Diu, che tunscheva tochen ella Lumbardia, ella val d'Ursera e Valleis. Mo ni la Ligia de 1395 a Glion ni la Ligia de 1424 a Trun ein ina copia dil Rütli ni dellas communitads talianas. Ils purs dil ponn pelus han creau ensemen cun lur patruns in stat liber tenor lur mesiras ed atgnadads, tenor lur idea della indipendenza. La Ligia Grischa buglia ensemen duas razzas: la romontscha e la germana, pli tard aunc ina tiarza, la taliana. E sco quels purs e pasturs sedefendevan encunter la natira, han resistiu a tuttas immigraziuns jastras, aschia han els era fatg frunt a tuts potentats jasters ed a scadin patertgar e sentir jester. Reservai e disfidonts viers tut nunenconuschent, perseveronts e zais,

han els manteniù e defendiù lur pass e lur ierta genuina cun peis e mauns. Attaschai alla natira han els giu senn per il crescer organic e detestau tut siglientem ed experimentem anetg. Il muntagnard ei da natira conservativs.

En quei senn ei era lur suveranità statala carschida e sesvilupada pass per pass dalla migionza (Sippe) allas corporaziuns economicas e per finir alla vischnaunca autonoma cun atgna dertgira. Quella ei era daventada la purtadra de lur cultura.

3. *Il lungatg*

Ils Romans han imprimiù a lur subdits retics schi radicalmein igl agen lungatg, che nus savein oz buca tgei lingua nos vegls Rets duvravan. Bein catta ins tscheu e leu aunc singulas expressiuns e num, che ils filologs taxeschan per derivonzas celticas ed etruscas. Tut priu ei quella transformaziun denton in legn. Forsa ein ils biars curdai ella sanguinusa battaglia ni vegni menai en prischunia. La largia pon en quei cass colonists romans haver empleniu ora. Sesanflond en surpussonza han els pudiu supprimer il lungatg primar dils Rets. Quei ei denton mo ina supposiziun senza mussaments. En scadin cass ha la baselgia favorisau la romanisaziun. Factum ei, che il lungatg latin dils conquistaders daventa en bucca retica — romana plaun e plaun nies romontsch. Cun el compara in dils capoelements, che fuorman essenzialmein nossa cultura genuina. La veglissima e beincultivada cultura latina cun sia reha ierta greco-egiptica sbucca en tiara retica daventond cheu carn e saung retic. Nossa tiara daventa enteifer ils 4 ed in miez tschentanners che l'occupaziun romana cuozza, in custeivel refugi cultural ed ina impurtonta punt d'intermediaziun culturala denter nord e sid. Nies lungatg cumpegliava el temps de fluriziun igl intschess dils Cantuns hodierns dil S. Gagl, Grischun, Glaruna, della gronda part della Thurgovia. El siatavel tschentanner plidava ins en mintga cass aunc romontsch a Breganza ed ad Arbon. In document carolin de 844 fa menziun della Marca Recia, della hodierna March denter il lag de Turitg ed il lag Rivaun. Cheu fuvan ils cunfins retics. Ils filologs interpretan il plaid «Wallensee» sco «Walchensee», il lag dils «Welschs», pia dils Romontschs, analog al «Welschdörfli» a Cuera.

Schizun parts della Baviera e dil Tirol plidavan da quei temps romontsch. Penetrond ils Alemanns entuorn 455 sur il Rein han els stuschau anavos il romontsch tochen ellas valladas reticas grevamein accesiblas. Leu ha el pudiu semantener e flurir tochen oz. Gie el ha schizun reussiu de crear en quei reduit ina reha e preziosa litteratura de tempra specificamein genuina.

4. *La politica*

Cun la conquista romana passa la veglia Rezia propi ella politica. Armadas franconas e tudestgas penetreschan pli tard ella Rezia e taglian ses ligioms cun l'Italia. Persuenter vegnan ils fils cun il nord empuni. La gronda èra culturala dil temps carolin entscheiva. Renomai centers culturals neschon, nua ch'ils Alemanns tarmettan schizun lur fegls a scola. La Rezia intermediëscha la veglia cultura antica, conservada en ses cuolms, als barbars ed usurpaders. Simbol de quella aulta cultura retica ei bein la scaffiziun d'in agen tipus de baselgia, numnadamein la baselgia carolina en fuorma rectangula d'ina sala cun apsidas sco nus cattein a Mustér, Müstail e Müstair ed auters loghens. Ils Victorids ein ils principals exponents de quei temps. Il temps feudal porta l'immigraziun de colonists Germans ed oravontut ils signurs feudals, che sepatrunan della tiara. Numerus castials espriman cultura curiala e politica feudala de quella epoca. In de lur pli pussents signurs, il cont de Vaz, cloma ils emprems colonists vallesans, che populeschan las cuntradas superiuras. Quei fatg ei d'ina decisiva impurtonza historica e culturala per la veglia Rezia. Per consequenza vegnan cultura e lungatg romontsch catschai pli fetg a cantun, obtegnan da l'autra vart denton era entgins novs tratgs characteristics. Politicamein portan els novs impuls el cumbat per l'autonomia dil singul e dellas cuminonzas. Quels temps schendran custeivlas ovras artisticas en stil roman e gotic, sco la catedrala de Cuera. Cunzun el temps della gotica tardiva cattein nus ina secunda fluriziun culturala, che vegn interrutta abruptamein dalla reformaziun cun ses cumbats hanai e ruinus. Mo avon dattan els cumbats per l'indipendenza bia da far. Ils fretgs de quels ein las treis Ligias.

La fin dil 15avel tschentaner obtegnan ils pass grischuns ina eminenta impurtonza militar. Ella battaglia della Tgalavaina han ils

guerriers grischuns conquistau renum mundial ed els fan era politica mundiala. Anno 1512 sepatrunan els della Valtellina, de Bormio e Chiavenna. Quei territori daventa il punct neuralgic della historia mundiala il mument, che gl' imperatur Carli ils V. abdichescha per entrar en claustra. Siu fegl Philipp II arta la cruna de Spagna ferton che siu aug Ferdinand I obtegn l'Austria. La Spagna pretendia Milaun per siu possess e frunta sin la resistenza della Frontscha e Vaniescha. La suletta via per Ferdinand de vegnir en agid alla Spagna meina sur ils pass grischuns ella Valtellina. Las pussonzas mundialas saultan entuorn ils purs grischuns, marcadan e smanatschan, rogan ed empermettan, peisan lur simpatia e schuldada cun aur. Las pensiuns culan per canals nunveseivlas ella tiara: nus cattein ils stampai grischuns el survetsch dellas crunas de Frontscha, Austria, Spagna, dil liun de Vaniescha e dil Papa.

Quels survetschs jasters han oravontut fundau la beinstonza de nossa tiara. Aunc oz profitein nus dellas restonzas de quei temps. La fluriziun culturala de nossa tiara durant quella epoca fuss stada nunpusseivla senza quels survetschs jasters. Il 17avel tschentaner deva ei negina impurtonta famiglia grischuna che possedevea buc officiers allas cuorts dils gronds potentats. Aschia retergeva la famiglia de Salis de gliez temps ca. 340 000.— frs. ad onn ord il survetsch militar. Ils Caprez de Trun han furniu durant 100 onns in miez battagliaun de 100 umens a Paris.

Era ils uffecis ellas tiaras subditas ein ina impurtonta fontauna d'entrada ed influenza culturala. La casa de Landrechter Clau Maissen a Sumvitg cun ses mirs gross de fortezia ed autras dattan perdetga de quella infiltraziun culturala.

5. *Il commerci*

Per las medemas portas va e vegn era il commerci cun cavals, biestga, specerias, teilas, sal, vin etc. Colonnas de pli che 100 cavals de sauma fuvan negina raritad. Canortas, suschnas, hospezis, stallas e magasins de rauba ein semnai sper las vias principalas, e biars Grischuns vivan da quei traffic e commerci.

A biars compatriots plai igl jester schi bein, che els secasan leu sco commercianti. Aschia arvan ils Grischuns romontschs ils emprems caffes a Vaniescha gia el 12avel tschentaner. Entuorn 1680 ein 38 dils

42 patissiers de Vaniescha Grischuns, ed ils Venezians selamentan che quels tarmettien in danerun a casa e depauperiseschien la Republica de s. Marc. Da gliez temps valeva la parola: San Marco paga tutto. Il Doge Nicolao de Ponte (1579—1582) lubescha als marcadonts grischuns schizun d'entrar senza dazi el marcau e d'astgar purtar leu las armas. Per la vendita d'auas barschadas e glatscha possedevan els schizun il monopol.

Giachen Lorsa de Silvaplana scriva la fin dil 18avel tschentaner, che ils Grischuns retuornien buca pli sco mudests cuntschacalzers cun tut lur tener-casa sigl asen da Vaniescha, anzi sco beinstonts patissiers de Paris. Nus cattein da quei temps caffetiers e patissiers romontschs per l'entira Italia entuorn tochen giu Sicilia, gie en Spagna, Tiaratudestga, Pologna, Scandinavia e Russia. Lorsa di, che els vivien luxuriusamein e confortablamein.

Quei principi de returnar a casa ei in tratg fundamental de nos antenats ed in mussament che lur fils cun la patria rumpen mai giu. Els tuornan ella patria per catter ina dunna, per passentar la sera della veta en uffecis e honors e per murir. En sesez restan els purs libers grischuns el vestgiu aristocratic.

Pli tard emigreschan els sur mar fundond entiras colonias grischunas e romontschas el nord e sid della America. Ils temps dils survetschs jasters, dils caffetiers e patissiers ein vargai. La revoluziun franzosa ed il mercantilissem naziunal han destruiu ni transformau la structura sociala de vidavon. Cun quei era la basa d'existenza per biars svanida. Ell' emigraziun semantegnan els per generaziuns, mo las naturalisaziuns stinschentan plaun a plaun il davos cagl romontsch. Els retuornan darar pli ella patria ni per maridar ni per murir ed aunc bia meins per fa carriera politica. Ils temps ein era semidai en quei grau. Ella patria denton san els continuar a sviluppar il dun de caffetiers e cunzun de hoteliers. L'industria d'jasters daventa ina dellas principalas petgas economicas.

6. *La ragisch cristiana*

E per finir astgein nus buca emblidar ina ulteriura componenta culturala d'impurtonza essenziala, la ragisch cristiana.

Sper ils pasturs e catschadurs, populaziun primara, cattein nus gia bien e baul ils missiunaris. Sco nus savein han ils paders bene-

dictins conquistau igl occident cun la crusch ed il crieu. Ella tiara retica portan ils benedictins de Mustér, de Faveras, S. Gagl e Rehanau al lag Bodan cardientscha e cultura, urbarisond plauns e plauncas. Pli tard secundeschan ils premonstratens ils benedictins en lur lavur de pionier. Lur claustras sesanflavan per exempel en Purtenza ed a Churwalda. Ella capitala svilupescha la curia episcopala sia activitad culturala, che radiescha ellas vals isoladas. Dus centers spirtals-culturali stabels e dominants secrystaliseschan ord quella activitad, numnadamein Mustér e Cuera. A quels vein nus oravontut d'engraziar, sche la Rezia posseda ina continuitad culturala, pia ina lingua culturala nuninterutta, naven dalla antica, naven dils grechs e romans, tochen viaden el temps miez. Quei ei in fatg che paucas tiaras astgan segloriar de posseder.

Cun buna raschun astgein nus pia pretender, che la rassa dil pader e la geppa dil pur stattan alla tgina de nossa cultura genuina. El 16avel tschentaner porta aunc la reformaziun certs impuls e tratgs novs, che s'expriman oravontut ella litteratura romontscha.

7. Il resultat

A vesta de tontas influenzas ed infiltraziuns fragmentaricamein designadas cun las componentas principalas e forsa tscheu e leu era simplificadas per scuvierer meglier pudess ins crer, che nossa cultura seigi ina sempla mischeida gaglia, nunharmonica e nunorganica de pliras culturas jastras, pia zatgei nungenuin e nunoriginal.

Mo gest il cuntrari ei il cass. Ils cuolms han formau ina buna seiv ed in ferm schurmetg. Enteifer quella classena naturala, sin quei intschess dividius en numerusas vals isoladas, han ses avdents bein recepiu ils impuls jasters. Mo els lan dumignau, muganau ed assimila, gie transformau tuttas influenzas ed infiltraziuns tenor lur sentir e patertgar, creond ord quels elements ina cultura genuina d'ina tempra speciala.

Nus cartein, che ils fatgs allegai prestan il mussament per l'existenza d'ina cultura genuina romontscha. Ella ei multiforma, varianta, de tempra originala che s'exprima oravontut formalmein. Ins sa caracterisar ella cun ils suandonts segns:

1. Essenzia romontscha
2. Ragisch cristiana

3. Veta romana
4. Diligenza germana
5. Tempra predominantamein purila.

Havend dau il fundament principial, declarau la derivonza e las componentas de nossa cultura e caracterisau ses tratgs characteristics, stein nus avon la damonda pli delicata. Nua sesanflein nus oz, e tgei via lein nus prender?

III. La situaziun hodierna

Il spert dil sclariment e della scrutaziun nunpregiudiziala ha schendrau il talien per la scrutaziun tecnica e fisica sin fundament cumpleinamein materialistic. Bein han ellas purtau gronds progress e beinstonza cun lur invenziuns sorprendentas. Mo tschentond la freida raschun sco suprema directiva sisum la scala dellas valurs han ellas separau la natira dalla surnatira, il cor dagl intelletg. A quei fatg vein nus d'engraziar grondamein la digren e degeneraziun della cultura el 19avel e 20avel tschentaner.

Lein far ina spassegiada tras nossa tiara e nos vitgs, ina spassegiada cun egl aviert e critic per saver trer nossas conclusiuns.

1. Respect per la natira

Cuntrada e vitg fuorman ina unitad. Ses habitonts ein tochen ad in cert grau ina part de quella natira, che nutrescha els. Nos ante-nats havevan relaziuns bia pli intimas cun la natira che nus affons della moderna. Els vivevan cun la natira e stimavan quella.

Bein ha Rousseau proclamau siu renomau «Retuorn alla natira», denton sut il fauls auspici che saveva buca purtar remiedi. L'aduraziun sentimentala della natira che ha negina relaziun cun il suprem Scaffider, schendra buca il ver respect per quella. U che ella vegn en quei cass adurada ni spogliada egoisticamein. In ton de quei spert ei era buca seretenius als cunfins de nossa patria romontscha. Ins sa buca apprezzar pli sias bellezias e violescha ellas senza respect.

Con savens vegnan las bellezias de nossa patria admiradas, cantadas e discretas. E co sedepurtein nus savens viers quella ovra della

scaffiziun? Tgi ha oz aunc in egl per il maletg intact de sia patria? Tut ei mo runtgas pli.

Venerablas plontas avon baselgias, santeris, casas, sin cadruvis e plazzas vegnan sdernadas senza risguard e buca remplazzadas pli. Las vischnauncas lubeschan de trer conducts eletrics per miez ils pli bials funs, ed igl uaul de petgas ed il viriveri de fildiroms creschan ad in crescher. Caglioms e caglias als urs dils praus, suenter ils dutgs, la canorta preferida dils utschals nizeivels, ston far plaz a bischels e canals freidas, gradas de beton. Correcziuns de vias vegnan fatgas mo cun igl egl della tecnica, ed ei vegn unfriu senza targlinar il maletg tipic e pittoresc dil vitg e della cuntrada. Sper uals e bleissas depona ins il rumien dil vitg; e campa ins sin ina pastira ni prada, raquantan las restonzas starschadas dalla marena de conservas, tschugalatas etc.

L'explotaziun dellas forzas d'aua vegn sfurzada oz mo memia fetg sut il motto: «Raps e kilowats». Per quei prezi ein biars prompts de vender buca mo tuts ils dutgs, uals e flums existents, anzi era la patria, spért e cultura. Ins duei buca surcapir nus, pertgei nus essan buca adversaris d'ina prudenta e raschuneivla explotaziun dellas forzas d'aua. Segiramein astgan ins trer a nez ils scazis della tiara per levgiar la situaziun economica e finanziaria de pign e grond. Mo malgrad tut sto la sauna raschun reger ed astga buca far plaz ad ina survaletaziun de quels beins, ad ina vendita de stagiun per donn e cuost de clima, vegetaziun, cultura e principis. Tut ha de star ella scala de valurs fixada dil Scaffider. E Lez ha puntuau expressivamein, che il carstgaun vivi buca mo sulettamein dal paun. Tgisa sche la vendita de scadin dutg ed ual de nossa tiara ei buca grev puccau encunter l'economia d'aua della natira? Pareris de coninteressai perschuadan buca nus. Nus vein giu questa stad caschun de contemplar la val Maggia e havein pegliau tema dil maletg catastrofal. Crappa, glera, palius e pultauns, in sgarscheivel cadaver. Gie la natira senza sevindichescha terriblamein. Forsa che era nossas vals, oz aschi bialas e verdas, daventan in bi di ina schetga ni in desiart malsaun e nunfritgeivel.

Nus vein piars igl egl per la natira e siu bi maletg per spir tecnica e materialissem. Gl'ei era remarcabel, che nos purs e hortulans etc. ston oz sedustar dalla vermaneglia cun chemicalias, sprezzas e tincturas.

Lein perquei svegliar pil futur en pign e grond in pli grond respect per la natira ed arver nies egl per sias bellezias. Medema-mein lein nus era vegliar attentamein, che il maletg de nosa cuntrada vegni buca disfiguraus pli da tala maniera. Cunzun allas autoritads lessel metter a pèz ded esser allertas cura ch'ei setracta de trer conducts eletrics, far megliuraziuns, curreger vias, ereger uors e punts, dar concessiuns etc. Pér memia dorman ins e lai engaldir da quellas varts. L'uniun per la protecziun della patria e siu maletg ei adina prompta de segidar cun cussegl e gronda experientscha. La purtadra della cultura ein e restan denton las vischnauncas e lur vischins.

2. *Nos vitgs romontschs*

Il vitg posseda sco il carstgaun ina atgna fatscha. Quella sa esser pli u meins biala, pli u meins caratteristica, gie schizun disfigurada.

Il vitg ei quella fuorma d'avdonzas ruralas de caracter adual, che secompona da pliras cuorts unidas. Sias ragischs tonschan tochen el temps prehistoric de crap. Historia e fuorma definitiva ein difficilas d'eruir. Probabel sesanflavan ils emprems vitgs alla vischinonza d'ina fuorma de fortezias, che survevan en muments prigulus per refugi general. A Tinizun, Vaz e Zuoz han ins cattau ils davos onns restonzas de talas tuors. Els ein il bia era ligiai cun ina necropola, in santeri, pertgei il cult dils perdavons defuncts e la concepziun della migionza (Sippe), pia della parentella gronda, giugavan ina rolla impurtonta. Quellas avdonzas trapassan el decuors dils temps in svilup interessant che stat en connex cun differents eveniments e facturs.

Bein constatein nus oz buca mo in sulet tip dil vitg en nosa tiara romontscha. Il vitg ei gie buca vegnius construïus en in plum, na, el ei carschius.

La fuorma dil vitg dependa denter auter dallas *relaziuns geograficas e geograficas* della cuntrada. Ils cuolms cun ses pass frequentai, flums ed uals, vaus de boas e lavinas, vals, plauns e plauncas, terrassas e fops, terratsch fritgeivel e bunas fontaunas, loghens suleglivs cun excellentas relaziuns de plievgia etc. han influenzau gronda-mein lur fuorma e situaziun, carschen e digren. Aschia ein ils vitgs sursilvans per ordinari orientai viers la spunda, danunder ch'ils prighels smanatschan, e pér en secunda lingua viers il sulegl.

Mo era la *tempra genuina dils avdonts* ha imprimiu ses fastitgs. Ils Rets, quella mischeida veneto-illirica de razza, cun posteriurs supplements celtics, romans ed alemanns han dau lur caracter e coluraziun adequata, che s'exprima oravontut el spért de parentella e de cuminonza. Numerus nums de vitgs e beins ein de derivonza illirica sco per ex. Patnal. Per quella raschun preferivan nos antenats ils *vitgs serrai a mantun* empei dellas cuorts spatitschadas dils Vallesans immigrai. Tochen el 16avel tschentaner ein biars vitgs schizun avdonzas dellas migionzas.

Medemamein vegn il caracter de nos vitgs stampaus dellas *relaziuns economicas* de ses vischins. Els s'occupeschan predominantamein dell'agricultura e dasperas dils transports sur ils pass ni dils survetschs sut crunas. Aschia ein ils vitgs engiadines orientai viers la via de commerci e la fontauna sin cadruvi, buca suenter il sulegl. L'activitad dils vischins dat ina nota essenziala all'avdonza. Ils praus ein primarmein proprietad comunabla dellas corporaziuns economicas. Cunzun naven dil 7avel secul vegn la cuntrada colonisada ed urbarisada pli intensivamein. Quei svilup tonscha tochen lunsch viaden el temps miez. Ei nescha ina reit relativamein spessa d'uclivas cun meins che 100 habitonts. La centralisaziun a tipics vitgs entschiva. Ils praus daventan proprietad della migionza, e cun siu sgurdin van els vi els mauns dellas singulas famiglias, ferton che las alps e pastiras vegnan aunc adina utilisadas comunablamein dils vischins. Las corporaziuns administreschan las fatschentas comunablas ed impedeschan surpussonza e surabundonza, resalvau secapescha ils dretgs de lur signurs. Ils vitgs ein aunc homogens ed ils interess de scadin comunabels. Gl'ei ina cuminonza unitaria de dretg, lavur, territori, sentir e patertgar. Quels facturs schendran sentiment per tradiziun, atgnadad e cultura genuina. Paucs pievels digl occident han manteniu aschi ditg il senn per la parentella gronda sco il romontsch. Nus tuts enconuschin il verset: «Cusrin, zavrin, baserin, baseret», nua che la parantella tonscha tochen el 5avel grad. El marcau enconuscha ins beinduras gnanc ils pli tierparents.

Plinavon fuorma il *svilup historic* scadin vitg. Il cumbat constant encunter prighels della natira e las invasiuns hostilas de rapina sur nos pass, mo era l'isolaziun han svegliau en ses avdonts in spért conservativ, reservau, disfidonts viers tut niev, enviaus fermamein ella lingia tradiziunala ed in regl incarnau per la libertad. La famiglia

s'ingrondescha alla migionza de tuts parents della medema schlatteina, e las differentas migionzas seuneschan al vischinadi cun il cauvitg alla testa ed atgnas dertgiras. La cuminonza economica, culturala e sociala dils vischins ei naschida. Gia ils numns «vitg e vischin», che derivan dil latin «vicus e vicinus», tradeschan quella specialitad. Quella democrazia economica dils vischins finescha el temps niev cun la vischnaunca politica.

E per finir s'exprima aunc igl *element cristian* ella baselgia de crap sco center e coc della avdonza, fontauna dils beins spirtals e celestials. Mo ella ed eventualmein la casa parvenda sco era las casas dils signurs ein primarmein de crap. Pertgei quei?

Quels signurs eran stai pli baul en survetschs jasters tier retgs ed imperaturs e havevan fatg leu gronda carriera e rauba. En lur vegls dis returnavan ei a casa per survir sco mistrals, derschaders etc. a lur pievel. Quei savevan mo quels far, che possedevan rauba, pertgei paga obtenevan ei negina. Quei era uffecis d'honor, ed ins numnava perquei els ils honors sco aunc oz ils retgs e reginas ellas troccas. Tals umens eran fetg respectai. Tgi numnava els cavaliers, tgi giunchers. Ils de Breil titulavan ils de Latour schizun cun «Sia sabientscha». Tenor l'idea dils vischins savevan quels signurs tut e capevan tut. Perquei astgavan els mai muncar ella suprastanza e cussegl dils vischins. Dad els prendevan ei plaid e cussegl en tuttas difficultads. Quella stema e respect stuevan era lur casas exprimer. Gest perquei stuevan ellas esser de crap e pli grondas ed aultas che las ulteriuras. Ellas havevan de survargar las casas dils vischins sco siu patrun steva sur tuts en experientscha e sabientscha. Malgrad che quellas casas-crap fuvan construidas tenor palasts en tiaras jastras han lur patruns tuttina capiu de mantener ellas el character della tiara. E surtut han els dau bein adatg, che ellas mondien bein a prau cun la cuntrada.

Ussa capin nus era pertgei la casa dil pli grond Signur e Patrun dil vitg, la casa de Diu, stueva esser de crap, esser la pli biala, la pli gronda e la pli pompusa.

Tuts edifecis dil vitg eran cuvretgs cun tetgs de plattas-crap ni de slondas ed aissas gravadas cun crappa. Quei deva al liug entir in maletg corrispundent a siu character, al material dellas casas ed alla cuntrada. Tut fladava il spért de ses avdents sempels e luvrus.

Sut quellas influenzas ein las cuorts carschidas ad uclauns e vitgs cun fastitgs corrispundents. Las casas vegnan generalmein con-

struidas en material indigen, cun ils uaffens disponibels, che scadin dominava. Las casas-lenn dominavan ni domineschan nos vitgs. Lur fuorma corrispunda als basegns climatics, economics, culturals e principials dils avdents. Ella fa ord nos vitgs zatgei carin e special, che mo nos vitgs romontschs san posseder. Tuttas han la medema urdadira, il medem character, semeglian ina a l'autra ed ein tuttina scadina differenta.

Il *cadruvi* ei il secund center dil vitg ed expressiun de siu spért de cuminonza economica, sociala, culturala ed oz cunzun politica. Gia sia derivonza dal latin «quadruvium», il liug nua las quater vias s'uneschon, tradescha quei. Leu marcadan e reglan ils vischins lur fatschentas, procureschan ils mats per distracziun cun usits e representaziuns sco per exempel il scatschar gl' unviern ni il giuncher tscheiver. Leu derschavan las dertgiras sut la glienda. A Mustér senumna quei liug aunc oz «Sut gliendas», schegie che la plonta ei daditg svanida.

Sia existenza ha il vitg denton d'engraziar parzialmein ni totalmein alla fontauna, il schiarm della fritgeivladad. Oz nua che l'aua vegn menada da lunsch neutier en bishels tochen en casa, san ins buca s'imaginar pli l'impurtonza della fontauna. Per quella raschun vegneva ella era ornada e respectada autruisa ch'ozildi. Gie ella gudeva stema divina. En roda stueva scadina famiglia tener schuber ina jamna la fontauna. L'Engiadina posseda aunc oz tals rodels.

Scadin vitg ei pia il simbol e l'expressiun della cultura de ses avdents. Consequentamein sa ei era buc esser tuttina, tgei fatscha el posseda. Sia urdadira sesviluppada organicamein sto vegnir schuber giada dals tacs e vegnir continuada en lingia nuninterutta vi ella moderna. La cultura interessantissima e veglissima dil pur sto vegnir respectada ed unida cun la moderna dil luvrer, mistergner ed emploiau organicamein. Mo sche ils novs elements seligian cun ils vegls ad in cul genuin, vegn nies vitg buca disfiguraus.

Mo tgei paupra urdadira fan gia ils biars de nos vitgs romontschs? Nua ei lur maletg pittoresc e gustus sepigliaus? Casas de seria, chalets de tempra de miez miur e miez utschi, casas cun guoteruns de bargias e baraccas malordinadas, garaschas freidas e cantunusas de beton cun illuminaziun de neon, casas de beton pridas ord ina colonia d'in marcau, fatschadas surtratgas cun eternit e cuvretgas cun tetgs plats sco ina scatla, quei schai crusch e travers senza plan e gust,

sterniu per la spunda ni fop. E la segirada de fiug ha sespruau prua-mein, ch'in sgarscheivel tetg de stuors fetschi difficultads alla defensiun dell' aria e detti la pareta d'ina scatla de conservas.

Aunc oz ston biars Romontschs ir egl jester per fadigiar il paun de mintgadi. Returnai a casa sefutran biars de quei che fuorma lur vitgs. Tut para ad els mitgiert, pauper e munclus. Ed els sedrovan de disfigurar e lavagar il character de lur vitg. Ils hermers creian che ins vesi buca lur stizun, sch'ella porta buca ina inscripziun tudestga e vegn buca tapezzada da reclamas gaglias ni sclarida cun neon. Aschia ein tals luvratoris, stizuns, casas novas ed auters edificis parts malruasseivlas, che lavagan cumpleinamein la tipica fatscha romontscha de nies vitg. Sche nus fagein de nos vitgs in spuenteigl gagl ed jester, eis ei de seturpigliar, pertgei en quei mument maunca a nus il bien gust ed il senn per la biala fatscha de nies vitg.

Ei il cadruvi adina schubers? Ni han affons e carschi starschau dapertut pupials e miardas, ni cuora la puschina per sias chinettas? Eis el disfiguraus sco il vitg d'in uaul de petgas e de preits cun placats, forse aunc tut scarpai e tartignai? Portan sias casas veramein l'urda-dira romontscha della tiara? Il cadruvi stuess esser per ordinari in plaz serrau, circumdaus de casas e clavaus. Mo en biars loghens han ins scarpau naven entgins edificis e fatg ina largia. Sia atgnadad intima ei cheutras lavagada. Il cadruvi ei buca in plaz serrau pli, el ei daventaus ina via. Era l'usitada plonta sin cadruvi ha stuiu svanir e la piazza ei daventada niua e freida. Ei gl' ei insumma remarcabel, co ei regia en nies pievel romontsch ina aversiun encunter plontas!

Sin cadruvi stat la fontauna sburbatonta e vivificonta. Nossas fontaunas eran il bia de lenn, tscheu e leu de bialas tablas-crap serradas ensemen cun spaungas fier. Cunzun las petgas fontauna vegnevan ornadas cun tutta carezia. Ellas purtavan sil spitg la statua d'in sogn, sco per exempel de s. Nepomuc, ni d'ina diaula sco a Valendau. Las pli semplas eran ornadas cun la tschutta ni miscalgia al spitg, il segn paganil della fritgeivladad. Quei han ins schau ira tut a smerscha ni scarpau naven cun ils novs cundrezs e conducts d'aua. Freids begls de cement ed ina niua petga de fier ni de ghisa dattan la tempra alla fontauna. Ella ei forse oz la caussa la pli negligida el vitg e havess ded esser la pli bein ornada. Ina vergugna!

Nus astgein buca emblidar: il cadruvi ei la sala de viseta della vischnaunca. A casa ei la stanza de viseta la stiva biala. Sto il cadruvi buca esser zatgei semegliont?

Ina dellas pli grondas disfiguraziuns de nos vitgs ein lur tetgs de stuors. Els fan veramein sgarscheivla cumparsa e crodan si il pli εμπrem. En sesez ein e restan ils tetgs de slondas ils pli adequats e genuins per nossas casas-lenn e crap. Lur colur stgir-grischa e lur desegn ein nuncomparabels. Ed in bien e solid tetg de slondas ha buca mort, cunzun oz nua ch'ins posseda mieds d'impregnar e schizun de render els immuns encunter il fiug.

Avon circa 40 onns ha il Cussegl grond denton scumandau ils tetgs loms. Tochen ad in cert grau sa ins segiramein capir quei scammond, che ei staus dictaus da certs barschaments catastrofals, capitau da quei temps en differents vitgs grischuns. Mo las prescripziuns ein vegnidas fatgas da quella maniera, che adaptaziuns ed excepziuns secund las relaziuns specialas de nos vitgs eran nunpusseivlas. Las consequenzas ein stadas perniziusas per la fatscha de nos vitgs. La pesta de stuors ei sederasada sur els e ha destruiu lur character gronda-mein. Lur vesta de surengiu ei ina horrur, pertgei stuors va a prau ni cun crap ni cun lenn. Sterics e freids, gagls e glischonts sco argien gat lavagan els la intimitad caulda de nossas casas brinas e la noblezia aristocrata dellas casas-crap. Els ein in element dil tuttafatg jester en nossa cuntrada. Dil reminent tegnan els buca ora in tetg de slondas. La ruina signivescha spert en els e dat al baghetg ina pareta scardalida. Nies clima ei buca adattaus per tals tetgs. Ei gl'ei perquei uras de cumbatter quella pesta radicalmein. Mintgin de nus che dat aunc zatgei sin sesez, senuspescha de purtar ina capiala, che disfigurescha ni ridiculisescha el. Ton pli vala quei dil vitg e della casa. Sche ses vischins ni patruns carezan propi lur vitg e lur casa, cuvieran ei quels dignein.

Mo tgei duei ins pia eleger? Fetg bials e conforms fuss il tetg de plattas-crap sco quei che nus cattein en Val s. Pieder, ad Andeer, el Valleis e Tessin. In vitg cuvretgs entir ed entratgamein cun plattas ei propi in deletg pigl egl. Mo era sia qualitat ei sco il tetg de slondas excellenta. En nossas cuntradas ein denton las plattas-crap raras e consequentamein era custeivlas. Ultra de quei pretenda in tetg de plattas-crap ferm tetgom ed enzierchel. Deplorablamein sestermentan biars pervia dils cuosts e renunzian a tals tetgs.

Biars vessen mustgas d'in tetg d'irom. Capeivel, pertgei el obtegn en cuort ina colur loma, stgira, che augmenta il maletg carin dil vitg. Ultra de quei ha in tal tetg buca mort. Mo far tetg d'irom ha oz in nas, pertgei ils cuosts ein per ils biars bein nunsupportabels.

Ils davos onns han ins preferiu fetg ils tetgs de tievlas (Ziegel). Tals ein acceptabels ellas novas colurs stgir-brinas ni engobai. Mo deplorablamein pretenda in tetg de tievlas en nossas relaziuns in bien secund tetg, schiglioc ein ses avdonts ed il baghetg exponi allas stellas. Tievlas ein plinavon rumpeivlas. Garniala, midadas de temperatura, crappa e corusiun caschunan continuadamein fessas. Adina puspei sto in tal tetg vegnir controllaus e cuntschaus. Ins astga era buca emblidar, che il tetg lavura adina e slucca perquei las tievlas. Els drovan in ferm tetgom e caschunan grondas spesas de transport.

Ils davos onns ha l'industria svizzer denton sviluppau in niev material, che ei oreifers per cuvierer tetgs era en nossas cuntradas, numnadamein igl eternit. Vus sesmarvegliéis segiramein d'udir quella pretensiun quasi heretica. Primo ei igl eternit buca novs e secundo detestel jeu el en la medema lavur. Probabel patertgeis vus all' applicaziun d'eternit per tetgs e fatschadas, stada usitada pli baul. Quella sort de tievlas ei ina horrur ual schi sgarscheivla sco ils stuors. Da quei temps fabricava ins tievlas grondas, quadratas ni romboidas de colur freida-grischa che disfiguravan tut. En medem temps ha ins aunc cartiu de stuer vivificar tetg e fatscha cun ornamentals recents-gagls en eternit. Il resultat ei staus terribels ed ins sto en quei cass mo deplorar, che quellas tievlas han buca mort, pertgei ellas ein aunc oz suenter 30 ni 40 onns resistiblas pir che mai. Ils umens competents digl art han perquei cumbatti cun tutta raschun quella sort de tievlas.

Mo era la fabrica d'eternit a Niederurnen ha fatg per senn de quella sgarschur e tratg sias consequenzas. Suenter biars onns de scrutaziun, emprovas ed experientschas eis ei reussiu ad ella de crear tievlas d'eternit veramein idealas per quei intent. Las tievlas ein bia pli pintgas, secuvieran bia meglier e puntueschan tras quei bia meglier las conturas dil baghetg. Era eis ei reussiu alla fabrica de crear tievlas en differentas colurs resistiblas e bia pli lomas. Aschia vegn oz impundiu tievlas grisch-blauas sco la platta-morta ni grisch-verdas per ils tetgs, brin-cotschnas ni melnas sco il lenn per parts de preits exponidas. Essend che la colur variescha schegie mo per minimums

da tievla a tievla, dat quei ina favoreivla variaziun d'umbrivas che scatscha tut freid uniform sco tier las slondas e plattas-crap.

Quellas tievlas possedan schi bunas qualitads, che la fabrica dat schizun ina garanzia de 10 onns per scadin tetg fatgs tenor prescripziun. Per ina eis el resistibels encunter freid e cauld, neiv, plievgia e garniala, vent e stemprau. Consistend igl eternit de asbest e cement brischa el buc, pitescha buca della pressiu ni corusiun. Ils tetgs ein sco nus savein buca ruasseivels. Ei dat pia pauc reparaturas. Las colurs ed il format ein fetg favoreivels. Las tievlas siarran fetg bein e la metoda de cuvierer ei schi bein patertgada, che l'aua po buca penetrar, gnanc la primavera buc. Demai che igl eternit ei fetg levs drova ei buca schi custeivlas construcziuns de tetgoms ed ils cuosts pil transport ein medemamein meins gronds. Per finir seigi aunc allegau, che siu prezi ei fetg favoreivels. Capeivel, che numerusas corporaziuns d'alps han gia schau cuvierer lur tegias cun eternit, nua ch'el ei secomprovaus fetg bein. Era la cummissiun federala d'art e l'uniun svizzera per la protecziun della patria ein s'occupadas de quei material e han admess el per edificis d'art e vitgs muntagnards. Consequentamein ein la baselgia de Casti, il casti de Flem, differentas capluttas en Surselva ed igl entir vitg de Guarda vegni cuvretgs cun tievlas d'eternit a caschun de lur renovaziun.

Remarcau seigi aunc, che la fabrica ha specialists, che cusseglian era puncto tetg da pugn de vesta estetica. Ella organisescha cuors per tetgers, nua che tut las spensas vegnan indemnizadas.

Sche il patrun e vischin carezan lur vitg e casa, lu ston els era sespruar de mantener lur caracter e bellezza intactas. El sto perquei studegiar lur maletg e sevider viaden en quel. Tuttas renovaziuns sto el far cun precauziun e buna ponderaziun. Sa el buca co far, duei el prender cussegl tier persunas competentas avon che lavagar tut per ina e per adina. A tgi che ha de far tetg, vul buca prestar plattas ni slondas, san ins cussegliar oz cun buna cunscienza las novas tievlas d'eternit.

Sco detg: ei fa veramein mal ad ins de comparegliar nos bials vitgs pittorescs d'ina ga, perpetnisai sin veglias gravuras, cun igl existent e de stuer constatar cun dolor, con pauc che ei restau e co ins ha transformau els ad ina paupra caricatura d'elements pri ord tuttas cuntradas. Quei malgrad certas mendas higienicas etc.

Lein tedlar cheu la seriusa admoniziun de Monsignor uestg dr. Christianus Caminada, che scriva: «Quei talien per il bi, il saun estetic sesanfla en l'ierta de nos emprems geniturs. La carezia ed il desideri per tut quei ch'ei bi ha il Scaffider schau al carstgaun era suenter il bancrut succedius el paradis. Vid tut nies contuorn encor-schan ins objects che cuntentan, alleggran nies senn estetic. Casa e clavau, vitg e cuntrada, tschiel e muntognas, uauls e cascadas cuntengnan in cert spért de poesia, il qual fa bein al cor e saziéscha igl egl contemplond. Il bi ed agen, la harmonia dil contuorn, el qual ins ei vivius de giuven, schendra carezia, cadeina nies cor per adina vid il sulom patern, vid siu prau, siu vitg, sia casa. En il decuors dil temps ei denton l'egliada de bein biars sestgirentada aschi malamein, che ei pon strusch capir, che nos vitgs grischuns ed uclauns cun lur cassetas lenn sappien esser enzatgei bi. Mo nossa glieud romontscha sto emprendre de preziar lur vitgs, lur casaments. Lu survegn nies pievel puril e nossa gilda professiunala buca schi spert il trer anavos, il qual rui vid il maguol de tontas clamadas.» Ton il pareri d'ina autoritad renconuschida.

Nies pensum eis ei pia de gidar a spindrar quei genuin che exista aunc, de cuntschar quei che selai e de render puspei ton sco pusseivel la vera urdadira e character indigen a nos vitgs. Quei selai schizun realisar cun risguardar ils progress moderns della higiena e cuma-deivladad. Nus havein exempels sufficients en nies ed auters Cantuns per saver tgei via nus stuein ira. Allegai seigien mo Guarda, Kippel, Ernen. Medemamein stuein nus sespruar d'impedir che il svilup continueschi per la schliata via. In plan de baghegiar dess en quei grau las armas legalas per impedir il mender. Mo era l'influenza en scola, l'instrucziun dil mistergner, il contact cul pur, impressari, architect sa contonscher bia.

Cunzun in fatg denton fa adina puspei surstar ils jasters, che visetan nos vitgs: quei ein las inscripziuns tudestgas. Nus fagein tonta canera cun nossa quarta lingua, sia litteratura, ses usits, atgnadads etc. E vegnan els ina ga en nossa tiara per far enconuschientscha cun tala, sche cattan ei in «Schuster» e «Schreiner», in «Gasthaus» ed in «Uhrenmacher», ina «Handlung» ni «Wirtschaft» e sco quels stabiliments han tuts num en savens remarcabla e legra ortografia. Jeu crei strusch, che ils jasters enquerien quei e che tals fetschien mendras fatschentas cun l'inscripziun romontscha ev. ac-

cumpignada d'in segn tipic per tala clamada, essend che lur vitrinas tradeschan els sufficientamein. Silmeins inscripziuns bilinguas savess ins pretender da scadin.

Cheu se presenta in bien camp de lavur. Jeu enconuschel tals, che han contonschiu en lur vitgs cun habilitad e fina tactica numerusas midadas d'inscripziuns. Las instituziuns culturalas romontschas cusseglian bugen scadin en quellas damondas.

Lein prender a pèz ils plaids d'in renomau um de nies temps che admonescha: «Il vitg ei buca mo ina filiala dil marcau. Il vitg ei buca mo in reservuar che sto furnir e conservar forzas de lavur pil marcau, per l'industria. Spindrei l'autonomia dil vitg. Pertgirei la sauna atgnadad dil vitg. Protegi la cultura cristiana dil vitg!»

3. Nossa casa

Suenter che nus havein contemplau il vitg lein nus sefermar in mument avon la singula casa.

Semeigliantamein sco terren, clima, fuorma de economia ed avdonza, material indigen e tempra genuina d'in pievel decidan la fuorma dil vitg, aschia era il tipus della casa.

Davart origin e svilup della casa purila dat ei differentas teorias scientificas. Quei ei era capeivel, pertgei las casas ein stadas il pli fetg suttapostas a midadas, barschaments etc. Aschia ha Hunziker (1900—1914) scret ina renomada ovra davart la casa purila svizzera, che cuntegn in immens material aunc oz buca explotaus dil tut. Tenor sia idea ha la razza d'in pievel stampau il character ni tip d'ina casa. El attribuescha perquei ils tips de casas purilas existentas allas differentas razzas e gruppas dil pievel. Richard Weiss, professor per folclora all' universitad de Turitg, va en sia interessanta ovra: «Häuser und Landschaften der Schweiz (1959)» plitost dalla funcziun della casa anora, sligia quella en ses elements e crei de saver fixar aschia pli exactamein lur urdadira specifica. Mo en principi reussescha ei buca dil tut ad el de sedestaccar dalla teoria de Brockmann-Jerosch, che reducescha la casa purila svizzera ad entgins tips primars e fundamentals, per declarar lur svilup ed atgnadad. Brockmann - Jerosch constatescha, che quella ei sesviluppada a quater resp. tschun tips fundamentals cun certas variantas lateralas. Nus interesseschon den-

In vitg romontsch reconstruius suenter in incendi senza risguard sin tradiziun culturala e spért genuin. Gl'ei in marighel de casas a la seria, freidas e niuas, planisadas cun la lingiala. Il vitg ha piars cumpleinamein siu caracter genuin.

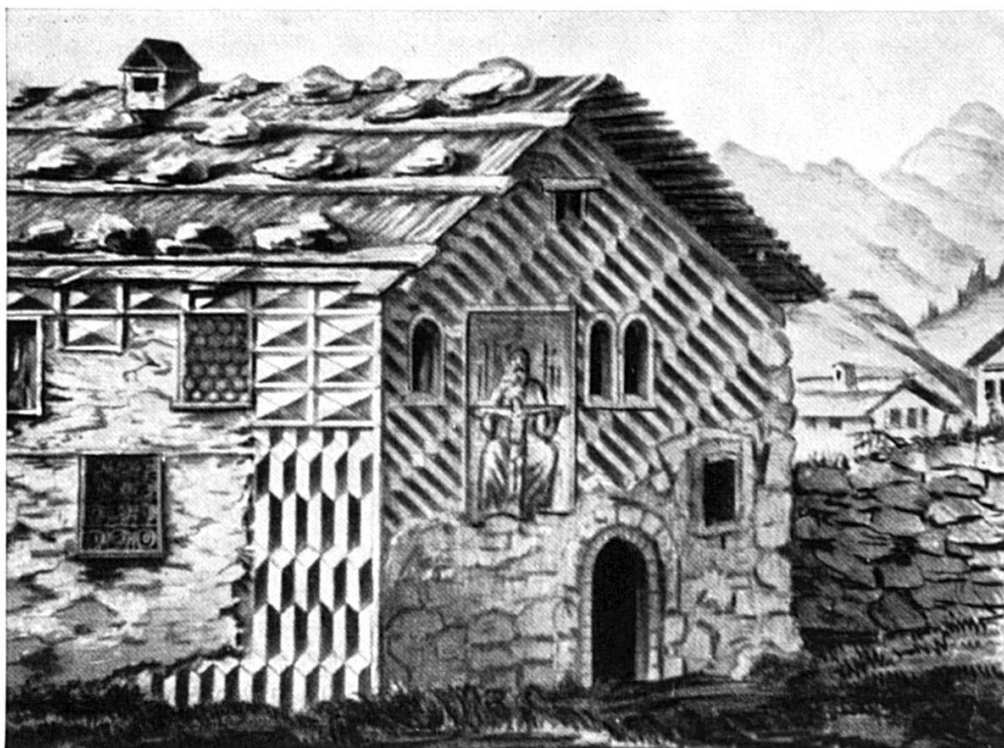

In tipic cadruvi romontsch. L'immensa fontauna ei aunc de lenn, ruaussa denton deplorabla-mein sin peis de beton. L'originala petga-fontauna encoruna ina diaula della fritgeivladad. Il begl de lavar cuviera in sgarscheivel tetg de stuors e la biala casa segnerila de 1663 scroda. E tuttina savess el esser in dils pli bials cadruvis romontschs, sche el vegness restauraus endretg, pertgei siu caracter essenzial ei semantenuis.

Quei era ina ga ina biala casa dubla sursilvana. Oz enconuscha ins strusch pli sia tipica urdadira per spir guoters, ingrondaziuns anorganicas e suschnas. Per cumpletar la catastrofa ei la casa aunc vegnida cuvretga cun in terribel tetg de stuors. Contas ein vegnidas scavazzadas aschia?

Ina casa en stil roman de ca. 1200, aunc cuvretga cun in tetg ded aissas engreviadas cun crappa. La suletta vesta aunc semantenida d'in casament roman buca fortificaus sin nies intschess. Avon 4—5 decennis ein finiastras ed esch d'arviul vegni scarpai ora, tuts ils ornaments e la pictura vegni cuvretgs dalla scuetta cun ina grossa cozza maula. Oz eis ei ina casa de seria senza character ed olma. (Poeschel, Kunstdenkmäler, tom V, Birkhäuser S. A. Basilea.)

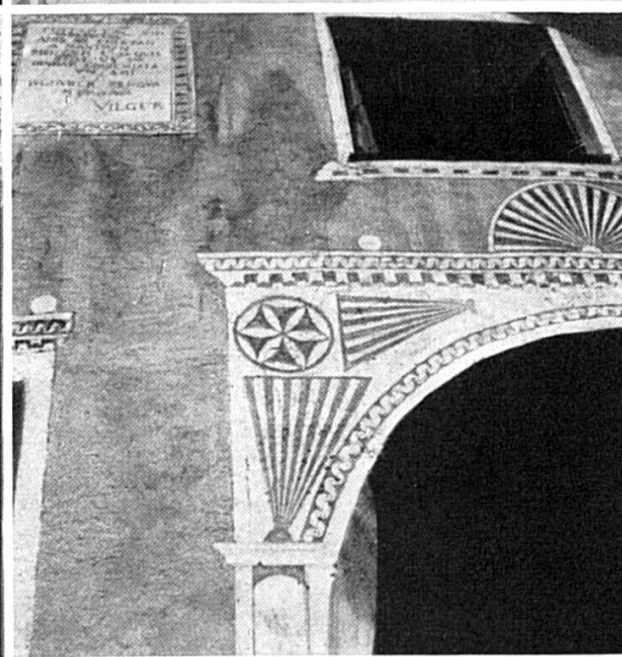
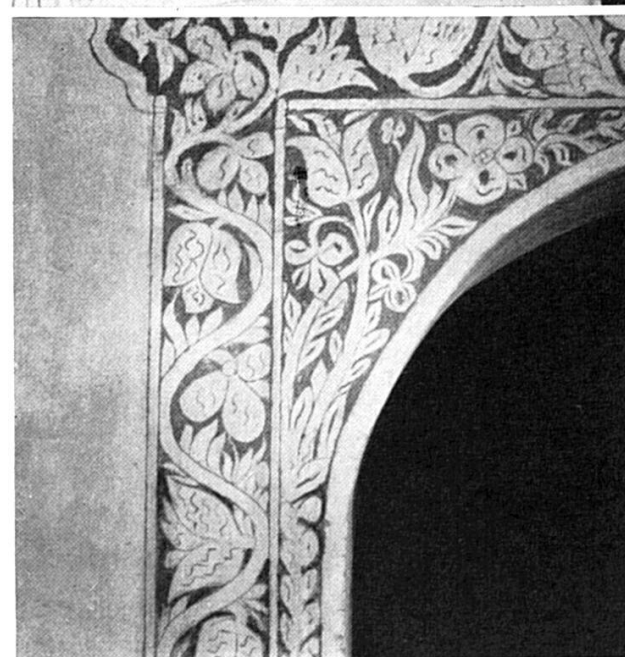
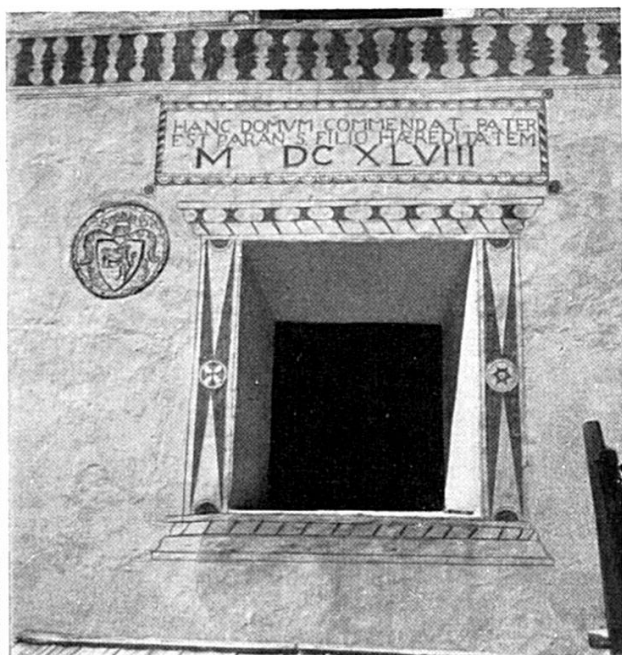

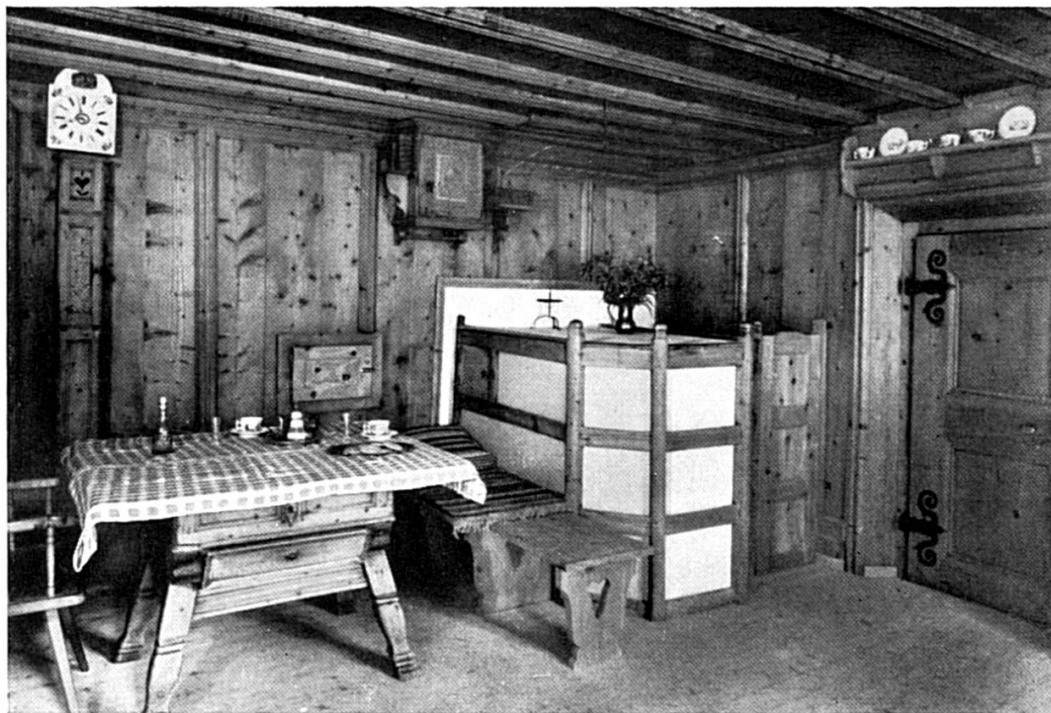
Ina biala casa sursilvana de 1784. Deplorablamein han ins destruiu avon decennis las finas sdremas ingrondend las finiastras. Remarchei ils interessants quaders dil tetgal en fuorma de tgaus-cavagl, ina ierta ord il temps paganil per scungirar tut il mal.

Stupenta casa sursilvana beinproporziunada. Ella ei vegnida construida ca. 1828 d'in bien meister-lennari e restaurada 1947/48 sut il patrunadi dell'uniun grischuna per la protecziun della patria. Contemplei ils res horizontals che contrastan harmonicamein cun ils quaders encastrai allas cantunadas e preits de spartida. Ils entagliaments bein piazzai laudan il gust dil meister-lennari Gion Fidel Casanova. Donn che las schalusas ein buca vegnidas remplazzadas da barcuns.

Fuormas e sorts el svilup dil sgraffito. Sisum in primitiv capricorn cun quaders de cantun e mugrins d'avon 1600. Igl ornament geometric suonda el 17 tschentaner e flada aunc tempra della renaschientscha, ferton ch'igl ornament vegetal tradescha gia l'eleganza ed il slontsch dil baroc e rococo ord il 18avel secul. Co tut ei reduciu cun capientscha intuitiva alla lingia ornamentala senza imitar la natira.

Ina biala stiva purila, nua ch'il fin desegn dil lenn ei buca cuvretgs cun ina grossa cozza de colur. Ils tablegiaus el stil gotic dil 16avel secul, las decorativas spaungas fier agl esch, la meisa e scafetta della medema epoca dattan cun la suppia a pusol, il baun pegna e l'ura a quella stanza in caracter cauld e fin. Ins ei cheu de casa malgrad il sempel inventari.

Tgei scazis culturals quellas casas san cuntener tradescha quei zulé restauraus. Cons corridors nius savessen vegnir decorai cun bials pategls, che daventan si surcombras la preda dils mullauns ni marcadonts? Els ein la ierta culturala d'ina loscha dinastia purila-aristocratica. Tgi che sbetta quella fa zanur a sesez ed a ses babuns.

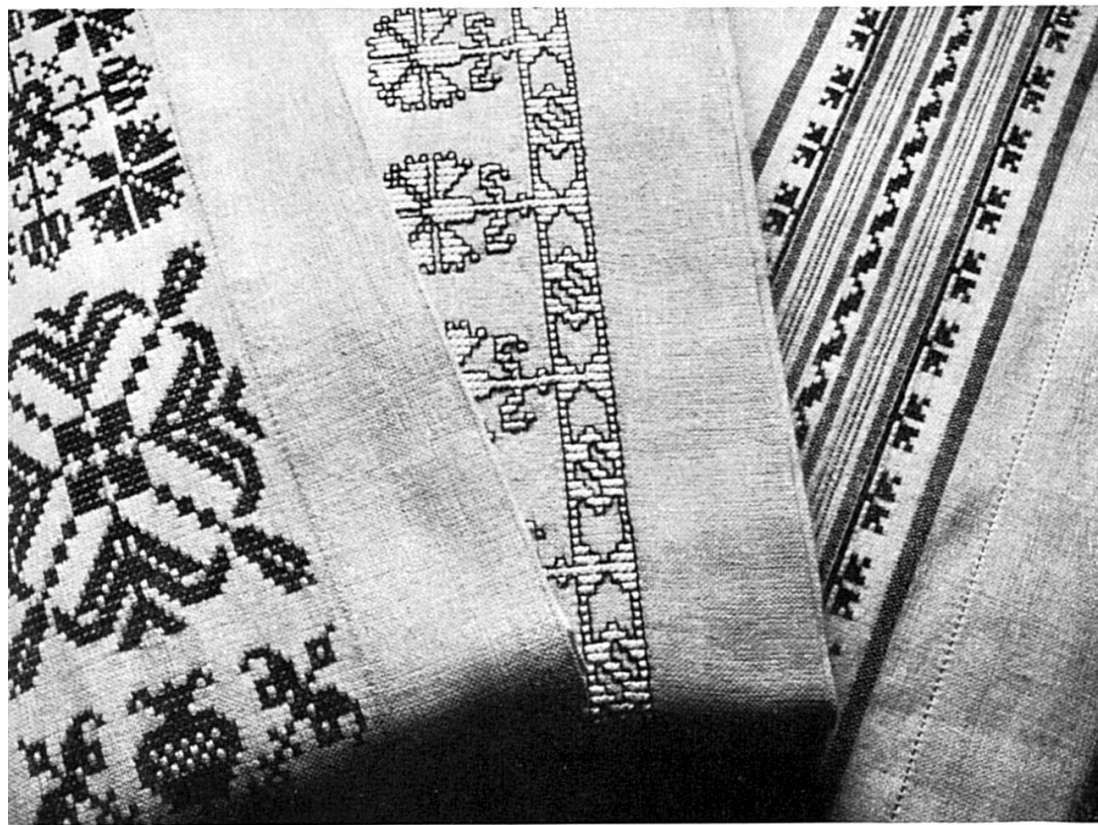
Stiva biala en opulent stil baroc, che lauda igl excellent meister-scrinari. Il viv desegn dils tablegiaus derasa ina fina atmosfera de fiasta, cunzun sch'ella posseda aunc in inventari corrisponent. Contas de semeglionta bellezza ein vegnidas vendidas per ina buglia de lentelgia?

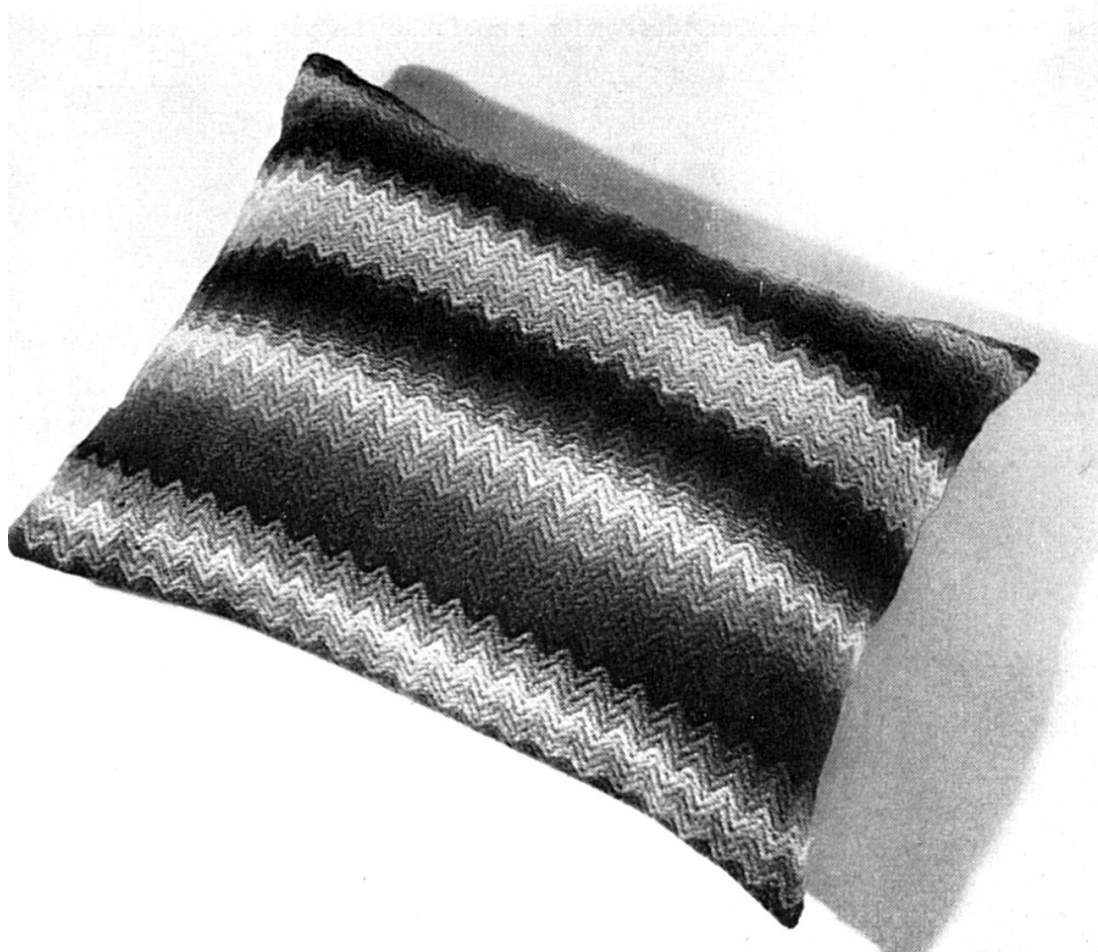
Ruccas turniclas dils mats per lur bialas en stupent entagl de crena. Acceptava la carezada il gustus dun, muntava quei in Gie de nozzas. Il segn paganil della roda de sulegl, la cristalla de neiv stilisada ed auters motifs, tuts sviluppai ord il rudi cun in sentiment intuitiv pigl ornament, serepetan en reha variaziun e finas colurs naturalas.

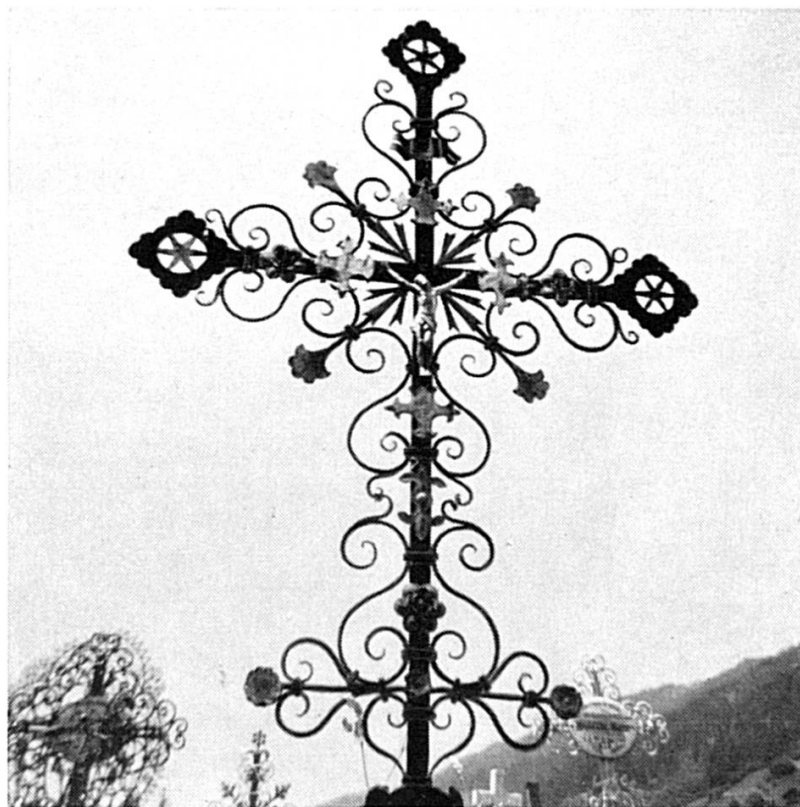
Plumatsch cun raglas tessidas a maun e surcusidas en petg de crusch. Cheu sa la tissunza schar reger siu gust e sia fantasia raquintond cun la guila della poesia quotidiana. Il petg de crusch ei ina tecnica tipica-mein grischuna.

Batlinis tessi a maun e surcusi cun ornaments en petg de crusch. Ils batlinis de parada ein la luschezia della casarina.

Plumatsch tessius el vegl motiv flammau. El ei vegnius importaues de nos antenats ord tiaras jastras ed applicaus en tuttas tecnicas. Las colurs ein gudignadas ord jarvas, scorsas, mesals, ragischs, etc. e possedan ina intensidad caulda e discreta.

Crusch fossa battida a maun d'in fravi dil vitg. El ha buca em-blidau la negla e la rosa, quel-las flurs culticas gia paganilas. Ina dellas pli nieblas iertas cul-turalas della Surselva, che vegn oz brattada encunter il marmel freid ed jester.

La veglia baselgia parochiala de Falera cun il santeri ella tipica fuorma d'ina nav e la selva el funs, tenor perschasiun paganila la canorta dils defuncts. In dils pli interessants loghens cultics sin intschess romontsch. (Poeschel, Kunstdenkmäler, tom IV. Birkhäuser S.A. Basilea.)

ton cheu mo la schinumnada casa dil Gotthard, derasada ella Sur-selva, Purtenza, Grischun-miez per part, egl Uri, Valleis e Tessin sco era la casa engiadinesa, che el numna la casa retica. Era sia teoria ei tscheu e leu forse aunc empau problematica, cunzun en sias denominaziuns e tipisaziuns. Ei gl' ei perquei strusch pusseivel de trer gia oz ina conclusiun definitiva en quei risguard. Forse porta la actuala inventarisaziun della casa purila el Grischun glisch el problem per part aunc stgirs. Ils resultats contonschi ein gia sorprendents e nunspetgai. Ins vegn strusch ad astgar dir sco biars manegiavan: Quei ei mo ina casa purila de pauca valeta, ina baracca. Probabel cuntegnan tuttas treis teorias ina certa verdad ed ina sintesa beinpesada vegn forse il pli datier alla realitad. Ins astga buca emblidar, che quei ei buca schi lev.

Il vitg sursilvan vegn caracterisau tipicamein dalla casa-lenn. Mo las pli veglias casas-lenn existentas dateschan pér dil 16avel e 17avel secul, cuntegnan denton dapli fastitgs de temps anteriurs, che quei che ins sminava tochen ussa. Tschalers e mirs han revelau interessantas caussas als inventarisaders. Nos antenats ein stai schi conservativs e tradiziunals, che els han manteniù duront tschentaners caracter e tipus de lur casaments. Aschia selai la fuorma primara reconstruir tochen ad in cert grau.

Ils elements decisivs della casa per fixar tip e caracter ein bein la posiziun della furnascha, las preits ed il tetg.

Il carstgaun enquera dall'entschatta protecziun encunter animals ed auras en cuvels natural. Pli tard cava el sez tals cuvels artificiali ni la schinumnada mardella. Pasturs ed umens d'uau prendan aunc oz refugi sut ina plonta spessa ni ina suschna construida de dascha e scorsas. Posta ins duas de quellas alas tetg ina encunter l'autra e tschenta quei tetg directamein sil tratsch, sche havein nus gia ina pintga tegia en fuorma d'ina celta. Cavan ins sut quella in sfoss ni cuvel e fixescha il tratsch sbalunond dellas varts cun crappa grossa, ei la tegia gia pli spaziusa e habitabla. La fuorma primara dil cuvel miraus en ni la mardella era oravontut usitada ellas regiuns meridiunalas. Ella survescha all'entschatta per cuschina, stiva, luvratori e dormitori en ina. Ins mira pli e pli fetg en el cun crappa grossa. Amiez la tegia ni stanza arda il fiug di e notg ella furnascha, pertgiraus dalla massera e dils lars ni penats, ils dieus della casa. Il fiug survescha per illuminar, scaldar e cuschinar. Paupra quella

massera che scheva stizzar il fiug, pertgei quel haveva ina muntada sontga e cultica. Far fiug custava suadetsch ed empristar quel dil vischin fuva ina zanur per l'entira famiglia. Igl usit d'ir de sonda sontga en baselgia per il niev fiug haveva de quei temps ina muntada bia pli significativa che ozildi, nua che ils carstgauns transforman cun fiug freid la notg al di. Il fiug ella furnascha era en medem temps dedicaus als dieus della casa. Aunc oz numnan ils Engiadines e Surmirans la cuschina, pia la part cun la furnascha, la casa de fiug. Quella casa de fiug fuva primarmein la tegia sura indicada, la habitaziun.

De l'autra vart san ins era emplunar blocca rodunda cun cutschs e tut ina sin l'autra ed obtegn aschia preits fermas e resistiblas, cunzun sche la blocca ei encastrada els mugrins, sco ei vegn pli tard praticau. Vegn ei aunc tratg in tetg surenvi e stuppau las sgremas fetg e bein cun mescal, ei la camona de blocca fatga. Quei secund element della casa-lenn era derasaus el nord dellas alps sco avdonza. Tgeinina de quellas duas ei derasada igl emprem tier nus ei grev de dir. Probabel la camona de blocca. Al contuorn dil Gotthard sefruntan e semischeiden omisduas fuormas. La camona de blocca rodunda, che surveva primarmein era per magasinar pavel e vivonda, vegn stuschada encunter il cuvel miraus ed unida cun quel ad in edificci. La casa-lenn ei essenzialmein creada. Quei che suonda pertucca plitost siu svilup intern. Il svilup exteriur e formal della casa-lenn ha era il material existent dictau: crappa grossa e pegns liungs, ulivs, che san vegnir luvrai levamein cun ils uaffens primitivs sco la segir. Plaunsiu sededesta il desideri d'obtener sper la cuschina cun il fiug aviert aunc ina stanza libra dil fem mudent. Tgamin enconuscheva ins aunc buc. Il fem sesalzava tochen al tetg e fugeva tras orvas e sgremas. Pia eregia ins in agen edificci per ils animals ed il pavel. Il magasin de blocca rodunda svidaus daventa stiva. A quella aschunscha ins pli tard la stivetta. Silsuenter fultscha ins aunc il corridor ni pierti denter la stiva e la cuschina. La cuschina vegn aunc spartida per gudignar ina tgaminada ed il fem tschaffaus, schegie pli tard, el tgamin aviert. Cul 16avel tschentaner stat il tip fundamental della casa-lenn purila. Ella consista aunc mo dil plaunterren cun duas tochen treis stanzas. La cuschina denton resta aviarta tochen tetg. Cheu sespartan era las vias dil svilup della casa-lenn sursilvana e dell' Engiadina. Clima, relaziuns famigliaras, situaziun politica ed

economica, traffic e commerci sco era influenzas jastras destinan quei svilup.

En Surselva sforzan oravontut las grondas famiglias, che basegnan plaz, all'ingrondaziun della casa. Ils Sursilvans construeschan sil plaunterren ina secunda alzada. Mo els fan quei cun fin gust per la proporziun e harmonia, che savess survir oz per exempel. Sia partiziun corrispunda pli u meins a quella dil plaunterren. Quella casa ei tagliada tenor ils basegns dil pur, che s'occupescha predominantamein della tratga de biestga.

El 17avel e 18avel tschentaner sesprovan ils possessurs plinavon d'embellir e decorar lur casas dadens e dadora per render ellas pli representativas. Duront la stad remarchein nus savens viandonts jasters, che seferman avon nossas casas-lenn e desegnan ni fotografeschan quellas. E pilver, quellas casettas brinas possedan ina certa poesia, che captivescha igl egl digl aspectatur. Oravontut sedistingua la casa-lenn sursilvana tras sia proporziun harmonica della altezia e ladezia, che stattan en ina certa emperneivla relaziun. Las liungas retschas de mugrins sin las cantunadas ed allas preits de spartida, dividan la surfatscha en plirs quadrats ulivs; veramein in desegn. Mintga alzada ha sias gruppas de finiastras. Las stivas han treis alla fatschada e mintgamai ina allas costas, ferton che las combras possedan ina finiastra de meins.

Ina casa-lenn sursilvana san ins strusch s'imaginar senza ina ni duas laupias sut las grundas ladas de mintga vart. Mai han ellas denton talas alla fatschada sco la casa bernesa d'autra urdadira e proporziun. Ina tala constellaziun ei perquei gia ina disfiguraziun tras elements jasters. Co han dil reminent nos mistergners capiu de dar in bi aspect alla casa-lenn cun resgiar ora bials desegns ellas spundas dellas laupias.

Da vegl enneu decoran els la surfatscha della casa cun ils motifs della negla, della rosa e tulipana els entagliaments, ellas picturas e ferradira. Dasperas portan artgets gotics, rosettas, flurs, cruschs, utschals, segns mitologics e cultics, las sdremas dils quadrels en stil roman, las retschas de pezets e rudials, de latschs cavistrai e menai en tuttas modas e manieras tenor ils differentes stils ed epocas sco renaschientscha, baroc, roccoco etc. variaziun e proporziun ella fatschada della casa-lenn e casa engiadinesa. Sisum la preit, sut il cur-

manal, scalpravan ins il millesi, las inizialas dil possessur sco expressiun della luschezia aristocratica dil pur. Mo era la religiun semanifesta entras ina speciala predilecziun per monograms dils sogns num, per la crusch e per versets della s. Scartira. Perfin proverbis populars plein humor e plein significaziun emblidava ins buca de scalprarsisum il mugrin, che sparteva las stivas e combras. Sut il curmanal paradavan beinduras mascras ni tgaus d'animals e concurrenzavan cun ils quaders dils tetgals resgiai e scalprai decorativamein a tgaus de drags. Las testas de drags de nos tetgals ein schizun in motiv specificamein romontsch. Il tgau brin-blau della tussegada bestia ha per ordinari aviert ina snueivla gnaffa cun ina lieunga cotschna, che para de sestorscher sco eivra dil regl suenter saung sur la gitta dentera ora. Era sin puffens e peis-meisa serepeta quei motiv ni quel della siarp tontas e tontas gadas gest sco ella praula romontscha. Quella decoraziun originala de derivonza paganila regorda als temps, nua ch'ins temeva l'influenza dils nauschaspérts e carteva de saver scungirar els cun lur cunterfei. Alla fatschada ei igl entagl de crena vegnius applicaus cun gust ed inschign de nos lennaris. El ei sempels d'exequir, pertgei ils ornamentals vegnan sviluppai cun gronda fantasia ord il rudi e drovan mo in bien cunti per instrument.

Patertgein nus aunc, che tuts quels ornamentals eran colurai gustusamein e discretamein, savein nus s'imaginar, tgei biala fatscha nossa casa-lenn haveva e savess aunc haver, sche nus mantenessen e cultivassen quella corrispudentamein. Co nus havein destruiu e sfalsifichain nossa casa purila savein nus constatar di per di en scadin de nos vitgs. Savens maunca a nus il ver sentiment e nus elegin combinaziuns de colurs nunpusseivlas. E savens ein quels edificis products della vanagloria.

Mo avon che taccar quei trest capetel lein aunc dar ina egliada sin la casa pittoresca engiadinesa.

Nus havein gia constatau, che il svilup della casa engiadinesa e della casa sursilvana ei il medem tochen a quei mument, nua ch'il cuvel e la camona de blocca rodunda ein vegni stuschai ensemen ad ina unitad. Silsuenter vegn quella unitad spartida tier la casa sursilvana internamein en ils differents locals. Exteriuramein s'ingrondescha ella mo ensi ni alla casa dubla per duas famiglias. Per scadin intent vegn construiu in agen edificis de blocca. Aschia la truasch, il nuegl e clavau etc. Ils Sursilvans suondan tier lur casa il principi de divisiun.

El svilup della casa engiadinesa encuntercomi han ins applicau il principi d'addiziun cun ina consequenza radicala. Per quella raschun ha ella in cul schi compact ed ina tempra schi specifica. Gl'empren vegn la tgaminada incorporada, silsunter la cuort sco sulèr e per finir vegnan aunc nuegl e clavau fultschi sut il medem tetg. Mo aunc adina ei igl edifeci essenzialmein ina casa-lenn, sco quei che numerosas gravuras dattan perdetga. Giachen Lorsa de Silvaplana descriva la fin dil 18avel tschentaner, co ils Engiadines retuornan beinstonts dagl exterior e circumdeschan lur paupras casas-lenn cun in manti de crap, gie endrezzan quellas confortablamein. Els construeschan schizun casas, che semeglian plitost palasts che casas purilas. Els surtraian alla fin lur casas-lenn cun in mir. Sin las gravuras san ins schizun perseguitar, co ils mirs vegnan tratgs ruc per ruc sur la fatschada de lenn tochen che els contonschan il tetgal.

A quei svilup han eveniments extraordinaris stuschau. Ina ga las sgarscheivlas devastaziuns duront l'uiara sueba egl onn 1499 e duront l'uiara de trenta onns egl onn 1621/22, nua che cunzun l'Engiadina-bassa ha pitiu. Ils Engiadines han schizun intschendrau sez per part lur vitgs, per ch'els crodien buca els mauns digl inimitg. Els archivs communals dell' Engiadina frunta ins adina puspei sin seriusas prescripziuns de baghegiar per evitar prigulus barschaments. Quei factum ha pia era contribuìu grondamein al niev svilup. E per finir seigi aunc la beinstonza acquistada egl jester allegada sco raschun. Ils anteriurs purs daventai beinstonts vulan esser signurs e posseder casas de crap, l'expressiun exteriura de quei stan en nos vitgs romontschs. Podà che l'influenza taliana e tirolesa han era giu certs effects en quella direcziun. En scadin cass astga ins pretender quei ariguard ils sgraffitos, che dattan alla casa engiadinesa ina tempra tut atgna. Quella tecnica ei immigrada ord il sid sco gia siu num tradescha, mo ei vegnida adaptada en ses motivs cun grond inschign al colorit local. Ariguard ornaments, picturas e decoraziuns valan las medemas expectoraziuns sco per la casa sursilvana. Els tradeschan da lunsch, ch'els ein empristai per gronda part dagl entagl de crena bia pli vegls ch'il sgraffito. Mo fladan els predominantamein il stil della renaschientscha, ferton che nus cattein en Surselva sper restonzas en stil roman e gotic oravontut il baroc, roccoco e biedermeier. Ell' Engiadina-bassa denton sefa il baroc tiroles cun sias colurs vivas valer tscheu e leu.

Comparegliei suenter quella excursiun las casas hodiernas cun las anteriuras. Ei ins buca disviaus? Ha ins buca piars il fil ch'ins dueva urdir vinavon vi en la teila moderna? Renovond las casas veglias han ins rut ora ni ingrondu las finiastras senza risguard sin ils bials ornaments. La harmonia e proporziun della fatschada ein vegnidas disturbadas. Macortas schalusas remplazzan ils barcuns e lur sgarscheivla colur fa mal ils eglis. Ils fildiroms digl eletric s'attaccan amiez il frunt della casa ni al curmanal, gest nua ch'ils monograms dils sogns num, ils versets biblics secattan, gie amiez ina figura ni ornament. Las laupias sestendan diproporziunadamein sur la fatschada ed impedeschan il sulegl de penetrar en stivas e combras. Ins ha castrau e cruschau ellas cun elements jasters della casa bernesa ni casti bombastic e creau in «Chalet de seria» ni «Salonalpenhäuser» sco Hans Jenny numna quels bastards.

Auters han zuppau ils ornaments della fatschada sut ina cozza de slondas ed aissas, nua ch'ils carlogns ed il vierm dil lenn han in bien refugi. Tscheu e leu ei la casa schizun vegnida lanada cun ina colur fustga melna ni brina u tapezzada cun sgarscheivlas plattas d'eternit. Auters han surtratg ils sgraffitos cun ina cozza de maula ed unfriu la poesia della casa engiadinesa ad in freid e niu casament de seria.

Ils novs edificis portan per gronda part gnanc pli il character della tiara. Els ein imitaziuns ord il marcau. Quei che va per in marcau selai buca dislocar en in vitg muntagnard. La flur steilalva plantada a Turitg sto era pirir, pertgei il ver tratsch ed il dretg clima mauncan.

E tuttina seschass ei empunir il vegl cul niev senza lavagar la tempra e fatscha dil vitg e della casa. Beinduras ein ils problems difficils de sligiar, mo l'uniun per la protecziun della patria cun sias secziuns cantunalas stat a disposiziun a tuts cun cussegliaders versai e sch'ei fa basegns schizun cun agid finanzia. Nus possedein numerus exempels de sia activitad. Allegau seigi mo Guarda ni la casa de signur mistral Cajochen a Ruschein, che ei oz igl ornament dil vitg ed il deletg de possessur, jester e dumiesti. En quei grau san ins buca dar ina buna nota a certs impressaris, lennaris ed architects, che han numerusas disfiguraziuns de vitg e casa sin lur cunscienza. Deplorablamein victorisescha il materialissem beinduras sur il bien spért e gust per il genuin. Cheu savess ina firma de Lungern survir per exempel, che ha a sias uras senuspiu de far scadina

renovaziun che lavagava la casa subsilvana. Il success ei staus oreifers. La casa ei il vestgiu della famiglia, il maletg de siu intern. Perquei sto ella corrispunder al patertgar e sentir de nies pievel e dil singul vischin. Ella tradescha siu gust sur decennis ora.

L'entrada cun igl esch entir ni porta dubla ei per ordinari de costas en. Mo il spluntè — ina lavur meisterila dil fravi dil vitg — ei vegnius a mauns ad in antiquar della bassa e gl'esch ni porta rem-plazza in auter de seria cun finiastra de glas. Igl esch-casa ei la carta de viseta dil patrun-casa.

Entrein nus pia en casa. La stiva tabligiada cun stgein ni schiember ei propi amureivla cun ses fins desegns dil lenn e la colur brina, num ch'ins hagi zuppentau sia fatscha sut ina mascra grossa de colur indefinibla. La pegna scalegl cun l'annada, las inizialas e sias semplas sdremas dominescha ensemen cun il puffen e la meisa de platta morta la stiva. Mai muncava il baun pegna, nua che la buna tatta ra-quintava ina ga las praulas misteriusas als pigns. Gie quei baun mava antruras quasi entuorn l'entira stiva e fageva bien survetsch de «biala stiva» allas filieras. Beinduras eran las stivas decoradas cun in fin fris entagliau ni tschentau en ni malegiadas cun matgs de fluras, cunzun ellas tablas digl esch stiva.

4. Igl inventari

El temps medieval fuva igl uorden de casa totalmein claustrals ed ils musters e motivs vegnevan retratgs de quels centers culturals. Igl uorden dils benedictins haveva de quei temps la pli gronda influenza culturala. Ils mussaders dils purs e mistergners han ademplier oreifer lur missiun. Las empremas mobiglias consistevan dil letg, dil baun, della trucca e d'ina meisa. Quellas eran ornadas cun motivs geometrics, che fuvan rentai al cerchel. Ins ha empuniu als ornaments della antica, dils grecs e romans, l'emprema ierta culturala. Mo cun ils cercchels dat ei nundumbrevlas pusseivladads de variar: rodas de sulegl, rusettas, steilas etc. Quellas rodas regordan al cult paganil dil sulegl, ein pia veglissimas. Dasperas anflein nus la negla e la tulipana, pli tard la gelgia; plinavon drags e siarps, animals fabulus della fantasia. L'ornamentica romana viva ell' iseglia ed uorden puril tochen en nies temps. Quels ornaments ein fatgs cul cunti, segir, scalper ella tecnica digl entagl de crena. Era las stialas de latg,

las vaccas-lenn, ils fests dils pasturs, gie schizun las stuccaturas dellas baselgias carolinas de Mustér ein tagliadas en quella tecnica. Igl entagl de crena ei l'emprema fuorma digl art popular. Purs, fravis, scrinaris, lennaris applicavan quellas fuormas.

La gotica porta igl entagl plat sin funs colurau sco era la scaffa vid la preit. Ils mercenaris vegnan cun bategls en stil della renaschientscha sco preda ella tiara. La beinstonza dat igl impuls ded ornar las stivas purilas. La suppia cun pusal ed il sessel cun pusal ault, surtratgs cun curom, daventan hosps de nossas stivas.

Il puffen cun la butschida per lavar ils mauns ei adina staus la mobiglia la pli gustusa e representativa de nos babuns. Bials entagliaments, intarsias e picturas devan ensemen cun la vischala flurida la nota festiva alla stiva, tochen che las scaffas de glas e politura ein s'ignivadas sco element jester ella stiva purila. Las mobiglias ein l'entschatta il bia de larisch ni tieu, pli tard de nughèr, schiember ni stgein. Gest lur sempladad e lur lingia decorativa, beinproporziunada dattan alla stiva in cert ambient cauld. Buca d'emblidar ei la cara trucca en tuttas dimensiuns cun ses bials decors turniclai ni malegiai. Il di de nozzas accumpignava ella la giuvna dunna cun la loscha dota dil sez tessiu e sez filau en casa. El 17avel tschentaner fuva la trucca aunc aulta e marcanta, daventa silsuenter pli e pli bassa survend sco scalem per reiver egl ault letg. Il baroc ed ils stils franzos penetreschan denton en las stivas purilas e fuorman cunzun las mobiglias. Ins entscheiva era a malegiar las mobiglias, uras e tginas. El 18avel secul ei schizun tut malegiau. Igl artist puril ei il scrinari e pictur dil vitg. Els havevan in bien egl. Il talien de scaffir e crear art popular disdescha tier nos mistergners mo perquei che el vegn buca praticaus pli. Nos mistergners d'ina ga havevan senn per il motiv decorativ, stilisau e sligliau dalla natira. L'imitaziun della natira ei gia in segn de degeneraziun.

Interessantas gravuras, maletgs entagliai en purgameina, paternos cun gross curals-lenn e picturas sin veider resplendevan en vivas colurs dalla preit brina, ferton che il tictac della ura flurida cun peisas scalegl vivificavan l'emperneivla atmosfera della semplia, mo propi vera stiva purila romontscha. Oz van ils parlars cun ils bategls della dinastia purila ord casa.

Nua ein ils bials puffens, truccas, measas cun tabla de platta morta, tginas, letgs e suppias de pusal tut turniclai e malegiai cun

motivs dils pli bials e pli carins pia? Nua ein las interessantas siar-ras ciseladas e marcladas? Tut ei spariu cun las rodas de filar, ils ruogs e zeivers d'irom, cun ils maletgs sin veider e las gravuras, in-summa cun tut quei che ornava e stampava schi caracteristicamein l'avdonza romontscha, per entgins schampers raps alla bassa per ornar leu salons, bars, ustrias e stivas marcauillas. Enqual bategl retuorna puspei pil dieschdubel prezi anavos en nos vitgs. Auter ei svaniu de pegna en ni vegniu satrau el migliac de rumien dil vitg.

E tgei ha remplazzau quei inventari aschi pittoresc e silmeins agen? Il bia rauba de pauc. Caussas de seria ord fabricas. Mobiglias e tabligiaus de «Sperrholz», puffens e measas d'aula politura, devo-ziunalias de tempra pli dultscha che zaccharina, statuas de gepa dell'urdadira de marzipan, maletgs ord in bazar etc. Nies agen han ins valetau per rumien ed acceptau fabricats de seria nunoriginala fatga en tschiens exemplars. Il character genuin e rural dell'avdonza ei lavagaus. Perfin bategls, che fuvan l'expressiun d'ina liunga tradi-ziun de famiglia, ein vegni sbittai e bandischai. Quei ei simptomatich ed in segn de deragischaziun.

Co fuss ei de puspei trer neunavon ils agens bategls leu nua ch'els ein aunc en casa? Forsa ston ins tscheu e leu cuntschar ni schubergiar in bategl ni l'auter. Mo la legria vegn ad esser gronda. Vossa stiva duess plaunsiu puspei obtener la noda-casa romontscha e genuina. Ed il niev cumprau e modern duess ir a prau cun nies sentir e pa-tertgar. Ei dat era bunas mobiglias modernas sche ins vul, che van en nossas stivas purilas, mo buca quellas d'aula politura etc. Mo era la veta lien stuess esser animada della carezia per igl agen. Schei era puspei resunar sco avon onns las canzuns popularas. Lu obtegn norsa casa puspei sulegl e legria, che fa bein a tuts e nus stuein buca udir la reproscha, che il pievel romontsch seigi in pievel trest.

Pauc ha pitiu en nos vitgs ton sco igl inventari de casa. Ins ei sedeliberaus cumpleinamein dil veder per sebetter cun tschocca fi-donza ella bratscha dils fabricants, che dattan dil reminent negina fadigia al vitg.

Nos mistergners duessen ir a scola tier lur antecessurs ed encurir puspei il fil cultural piars. Quei munta buca imitar sclavicamein las ovras de nos babuns. In tal agir fuss puspei fauls. Il sentir saun modern astga segiramein s'exprimer, denton buca en furnitura e po-litura aulta. Fuormas semplas e praticas, material e colur che secum-

portan cun la stiva-lenn romontscha, empau fantasia, gust e senn per il genuin muossan la via. Co fuss ei per exempel sche ins applicass puspei igl entagl de crena? Nus havein gia constatau bialas sli-giaziuns de quellas varts. Ils artists bernes vegnan el Grischun, studegian leu quei entagl e serendan a casa cun bials scazis ch'els applicheschan vid lur mobiglias. E nus rufidein igl agen?

Ed ils spusai e cumpraders duessen renunziar a tut glischam jester e preferir igl indigen sempel, solid, ver e genuin enstagl rauba de seria ord in catalog. Ei dat era oz scrinaris ell' atgna tiara, che rogan per il paun de mintgadi e che capeschan de far bialas caussas.

Il svilup modern della cultura de habitar svida la stiva che cumpigliava la veta famigliara en sia totalitad e fuva ligiada allas generaziuns. Senza ina cumminonza de habitar ein denton ni ina sauna veta famigliara ni in saun viver dil pievel pusseivels. Era en quei grau valan ils plaids de Schiller, che tut quei, che duei tarlischar ella patria, stoppi entscheiver en casa.

5. *Nies costum*

E co stat ei cul vestgiu? Cun quel manegein nus in vestgiu special d'ina cuntrada ni cumminonza (vitg, val, circuit) purtaus cun perseveronza e loscha stema de sesez. El ei aunc pli fetg l'expressiun della mentalitad interna dil carstgaun.

Il talèr dorma ella purlanza de surcombras per forza scaldar in di la pegna; ils puozs de glin ein surcarschi e la canzun «dil sez filau e sez tessiu» ha piars sia valur. Enstagl sezuolan las femnas en entginas scrottas ch'ellas han elegiu ord il davos catalog d'in magasin. Cun il costum han las dunnauns e mattauns forse piars dapli, che cun igl inventari de casa, ina part della olma. Ins considereschi mo ina dunna pli passada el costum e la medema vestgida alla moda. El costum astga ella seprentar dapertut, era el marcau, e vegn admirada. Cun in vestgiu modern taxescha ins ella el marcau per «L'innocenza della tiara», che capescha buca de sevestgir, ni schizun per in «Spuentegl». Mo ei va vess de far capir quei las dunnauns e mattauns, malgrad che ins adaptescha il vestgiu allas pretensiuns modernas ton sco ei selai far senza lavagar siu character genuin. Ils fautors dil moviment pil costum ridiculisescha ins cun in rir compas-

siunont. Cheu han denton ils umens gronda influenza, pertgei il regl de plascher e vegnir admiradas ei plantaus en tuttas feglias d'Eva. Sch'ins excloma denton: «Ti fas oz en tiu costum la pareta d'ina detga tatta», lu eis ei finiu cun tut entusiassem de purtar in costum indigen.

Bia mender stat ei aunc cul costum digl um, svanius aunc bia pli baul. Ins catta mo cun breigia ils fastitgs de sia urdadira. Leu ei il talien per il costum indigen aunc cupleinamein de svegliar e destadar. Il costum ei buca per far teater sin via ed a fiastas. El ei l'expressiun della perschuasiun interna, in cunterfei dell'olma. Co havein nus carstgauns hodierns piars il sentiment per ina certa dignitad. Gia il fatg, ch'ins sto oz clamar en veta ina organisaziun per mantener il costum, ei atgnamein in segn de decadenza dil spért genuin. Il sribent Maurice Zermatten di cun raschun: «Renunziar als venerabels usits e costumes muntass piarder sesez e sesfundrar ella nunimpurtonza senza significaziun.»

6. *Lavurs manilas*

Pli baul fuva ina trucca tgemblada cun textilias e pézs sez fatgs la luschezia della spusa e dunna. Ei dat forsa strusch in intschess, nua che tontas tecnicas de surcuser ein vegnidas praticadas e nua che tons motivs originals ein vegni sviluppai sco el Grischun. Visitei las collecziuns de Mustér, Cuera e S. Murezi e vus vegnis buc ord il surstat. Gelgias e tulipanas, rosas, utschals, evlas e capricorns, liuns e tscharvas, cruschs e curschins, il meil granat etc. paradeschan en pétg de crusch, de guila, de nuvs, de filet, de tarnetta (Klöppel), en pétg platt e stendiu da batlinis, tuaglias, raglas, tapets e tapis. E tgei fin gust ell'elecziun e composiziun dellas colurs gudignadas dal suc dellas flurs, mescals, caglias, scorsas etc.

Oz ei tut iu a piarder ni gauda silpli in esser museal. Ins s'excusa cun munconza de temps per talas lavurs ed emposta dals magasins voncretts per copiar. Havess forsa buca la scola de lavur in niebel e bi pensum de puspei far reviver silmeins empau dil piars. Gl'ei ludeivel co il «Heimatwerk» sedrova cun cuors de surcuser e concurrenzas de lavurs manilas de destadar il talien e talent per talas valurs culturalas. Forsa aranscha el cul temps era tals cuors silla tiara.

Referats ed exposiziuns de buns exempels savessen formar il gust e talien per la vera composiziun dellas colurs. Gl' ei donn, che las differentas stampas de teilas cun lur models originals ein svanidas. Oz copieschan firmas della bassa tals e lur teilas stampadas cun musters grischuns cattan bien esit. Ils jasters sepatrunan della cultura genuina sbittada dils agens.

7. *La baselgia*

La baselgia, la mumma e mussadra prudenta ed experimentada dils pievels, ha adina apprezzau la cultura e tradiziun. Cheutras ha ella manteniu la lingia sauna ed organica de siu svilup.

Quei semuossa en igl origin dellas fiastas ecclesiasticas, en lur liturgia, en usits ed isonzas e semanifesta per part aunc oz el ritus ecclesiastic sco per exempel tier battens, nozzas etc. Aschia ha ella adaptau, denton cristianisau biaras caussas e scaffiu ina atmosfera caulda ed emperneivla enten la quala il sem dil cristianissem ha pudiu crescer e semadirar. Ella ha buca scuau ils usits paganils a caschun della cristianisaziun sut meisa, anzi ella ha salvau e cristianisau quels cun ina finezia diplomatica ed aschia gudignau in pievel suenter l'auter per la ductrina dil salit. Oz ei la baselgia quella instituziun, che ha spindrau la cultura humana naven dils grecs tochen al di hodiern e che posseda ils beins culturals ils pli custeivels ed interessants. Cons doms, baselgias, picturas e sculpturas, ovras litteraras e musicalas, devoziunalias gustusas ha il cristianissem creau.

Era en tiara romontscha ha la baselgia suandau quella devisa. Cons de ses spirituals e reverends ein entrai ella galeria gloriosa dils poets e cultivaders de nossa cultura romontscha!

La pietusadad dil pievel romontsch ha schendrau sper la litteratura ecclesiastica quasi en scadina pleiv usits religius de fina poesia. El decuors dils davos decennis ein deplorablamein biars de quels svani e quei buca senza nossa cuolpa. Tgei biala ovra genuina ei per exempel la Consolaziun della olma devoziusa.

Il program da Schlarigna selamenta che ils priedis romontschs daventien pli e pli rars. Salvond la stema e reverenza pil niebel stan stuein nus tuttina allegar e deplorar quei grondamein, pertgei cheutras perdin nus scazis dils pli custeivels della religiusadad populara irreparablamein.

La baselgia ed il santeri sesanflan per ordinari al centrum dil vitg, tscheu e leu era encunter damaun ni sin in biet. Las vias radieschan de quei center encunter tuttas parts e cuorts dil vitg. Ins astga buca emblidar, che la religiun ha dominau tochen lunsch viaden el temps niev la veta privata e publica. A nus affons della profanaziun e mundanisaziun moderna paran biaras caussas curiosas, che secapevan de sesez sco conseguenza della perschuasiun cristiana. Per quella raschun ei la casa de Diu il center della veta dils vischins e l'expressiun culturala dils parochians. Ella sto esser la pli biala e la pli gronda e la pli rappresentativa dil vitg. Santeri e baselgia secattan sil pli vegl fundament dil liug. Dapi l'entschatta dil 5avel tschentaner ha ins entschiet a pustar ella cun il chor viers damaun. Pér il temps baroc ha per raschuns representativas bandunau beinduras quei principi. Aunc oz han las baselgias manteniu generalmein lur caracter grazia al bien quitaun dils plevons. Tscheu e leu denton ha la nuncapientscha lavagau bia, ed interess materialistics han sfarlatau custeivels scazis artistics per ina e per adina.

Meins bein stat ei cun las capluttas, che ins ha savens privau da lur fondos e lai oz scurdar malamein. Savens setracta ei de valurs artisticas nundetgas. Ils ugaus baselgia e las pleivs ein cheu savens buca fetg cunscienzius. Aschia capeta ei che ils fegls vegnan buca de mantener quei che ils babs han construïu en temps de meins beinstonza mo ton pli grond ideal. Quel denton resta alla liunga.

Il fatg che il santeri ei ina part della baselgia han biars emblidau oz. La baselgia ei la cumminonza dils sogns, dils vivs e dils morts, sco nus confessein ella cardientscha. Sco ils vivs serimnan entuorn igl altar, aschia ruaussan ils morts entuorn la baselgia. Perquei ein ils defuncts satrai els vegls santeris cun ils peis viers igl altar principal ed en medem temps encunter damaun. Dagl orient ei il Salvader vegnius, egl orient steva il paradìs, encunter damaun ei Cristus ius a tschiel e sco «oriens ex alto» spetgan tuts il derschader il giuvenessendi ord quella direcziun. Las fossas enqueran la vischinonza della sontga unfrenda, celebrada sur las reliquias d'in sogn, pia era d'ina fossa. Sin santeri fa la baselgia numerusas de sias funcziuns, processions etc. Suentar messa e viaspras van ils fideivels de nos vitgs catolics aunc sur logs e fan in suffragi per las paupras olmas dils antenats. Sin santeri discuvieran els era lur tgau per reverenza e sepertgiran de memia bia canera. El ei gia ina part della casa de Diu.

Igl emprem sesanflava il santeri schizun en baselgia. Il concil de Karthago de 401 decida, che negina baselgia astgi vegnir construida senza deponer en quella reliquias autenticas. Per saver far part pli intimamein della intercessiun dils sogns sespruavan ils fideivels gia bien e baul de cattar lur fossa schi maneivel sco pusseivel de talas reliquias. Igl usit de satrar en baselgia vegn perquei praticaus generalmein. Per munconza da plaz sesurvescha ins cul temps aunc dil pierti per quei intent. Quel obtegn en quei mument il num significativ: paradis. Per finir satiara ins sil terren entuorn baselgia. Ins numna el la prada dil paradis. Nus possedevan schizun santeris per ina entira val sco Pleif.

Treis rudials circumdeschan igl altar. Il mir santeri cun il plaz destinaus per ils morts, la via de processiun ed ils mirs baselgia cun la nav per ils vivs. Ussa capin nus forse era pertgei ins va ils dis dellas olmas treisga en processiun entuorn baselgia. La ceffra treis ha gia impurtonza magica e cultica. Plinavon regorda ella allas treis persunas della SS. Trinitad.

Ils santeris vegls ein darar quadrats, mobein pli u meins rodunds. Il rudi ha gia de vegl enneu ina significaziun cultica ni magica. El vegn tschinclaus d'ina seiv de rosas selvadias. Quella flur gioga dapi il temps paganil ina gronda rolla el cult dils morts. Il santeri vegn beinduras era numnaus il curtgin de rosas. Aschia excloma il cavalier Burkhard Münch de Landskron a S. Giachen sper la Birs 1444 vesend ils numerus Confederai morts e vulnerai el curtgin dil spital dils leprus: «Jeu vesel en in curtgin de rosas» q. v. d. en in santeri. Els biars santeris ein circumdai d'in mir. Siu sumfil ei denton buca grads, anzi finescha en fuorma de levas undas. Ei dat era santeris amiez in spess uaul ni cagliom. Els han aunc conservau la fuorma paganila de satrar ils morts en in englar, en ina selva. Apparentamein sto quella fuorma de satrar era esser stada usitada tier ils romontschs, pertgei aunc oz drovan els per in che ei della mort l'expressiun: «quel va gleiti ellas caglias». Il santeri de Pleif vegn aunc oz umbrivaus de fraissens ed il pievel numna quei liug: Sut fraissens. Insumma ei Pleif in liug cultic dils pli interessants della Svizzeria. Tscheu e leu sco per exempel a Falera e pli baul a Mustér posseda il santeri schizun la fuorma d'ina nav. Ella cuntegn ils defuncts sil viadi ella perpetnadad. La fuorma della nav baselgia vegn repetida. Quei regorda nunvoluntariamein alla nav ord la mitologia

greca, nua ch'il navigadur Charon tgamuna las umbrivas dils defuncts sur il flum els uffiaris. A caschun de renovaziuns ed ingrondaziuns de santeris duess ins perquei far bein adatg de mantener la veglia fuorma schi significativa.

Mo era la via al santeri vegneva gia mantenida cun tut quita de nos babuns. Oz el temps digl auto fan ins strusch stem pli en biars loghens della via de nozzas e de bara. Nos antenats consideravan quella per il ligiom denter il mund dils vivs ed il liug dils morts. Ella udeva gia tier il liug cultic dil santeri e fuva perquei flancada de plontas. El Valleis cattein nus aunc oz talas vias enramadas d'ina alea de paplas, ed a Mustér existeva tochen avon paucs decennis ina biala retscha de castagnèrs suenter la via de Cons tochen al santeri. Donn ch'ella ei curdada. El satrar ein las tradiziuns semantenidas il pli endinadamein.

Cun quella concepziun s'unescha la tipica preferientscha romontscha per la migionza. Sia expressiun ein oravontut ils logs de famiglia. La migionza e pli tard la famiglia sco successura tenevan per pugn d'honor de segirar a lur commembers ina digna fossa. De battens, nozzas e sepulturas s'entaupan ils parents alla fossa. Pli baul vegneva la spusa schizun incorporada sur ils logs ella nova migionza sco igl usit della «Matta silla platta» ni de «Maria sesa sin in crap» e differentas praulas dattan perdetga. Aunc oz van ils spusai il di de nozzas sin fossa dils geniturs per far in suffragi, quasi per seppellir ad els. Vias de nozzas e de bara ein aunc semantenidas en biars loghens sper la via nova. Sin il carr de raccolta vegn il defunct trasportaus dals vischins al santeri. Era ils usits dil stèr dils morts, il purtar malencurada dils parents e l'almosna distribuida all'entschatta sur la fossa, pli tard en carner, als paupers ei de capir mo cun nies ault cult dils morts e cun il sentiment exprimiu per la parentella. Il center della defensiun en cass d'uiara ei il santeri, sco gl'ei aunc stau il cass ella battaglia de Cons a Mustér encunter ils Franzos. Savens ei quel schizun fortificaus.

Nossa pietad per ils defuncts exprima plinavon la decoraziun dellas fossas. Il desideri de nudar la fossa coincida cheu cun il giavisch de tschentar in emblem cristian per il singul defunct. Ils pagans eregevan in pal, ina tabla de lènn ni crap sur las fossas. Perquei ein ils monuments de crap in segn ualti mundan, sche el obtegn buca la fuorma corrispundenta cristiana. Mo astgass il crap

esser de material indigen, sco ins fageva pli baul. All'entschatta steva mo ina solia crusch-lenn de gronda dimensiun en santeri. Crenas indicavan sia vegliadetgna.

La tipica fatscha de nos santeris eran ina ga las bialas retschas de cruschs-fier e las plattas granit sculptadas. Ils fravis de nos vitgs eran vers artists. Lur luschezia professiunala han els oravontut demussau ella construcziun dils spluntès, garters, cazzolas de seif, siar-ras e cruschs-fossa. Quels bials objects dattan perdetga ch'ils fravis dil temps vegl havevan grond inschign de gravar e storscher e menar il fier. El stueva sestorscher sut lur mauns sco las stialas sut la spleuna. E nos tagliacrappa raquintavan cun la puntga el granit d'armas e descendenzas e carreras de famiglias romontschas. Quellas cruschs de famiglia fuvan all'entschatta semplas, cun spitgs en fuorma de gelgias. La gelgia ei medemamein ina flur mitologica, ed ils antenats pretendevan che l'olma habiteschi ella gelgia. Pliras praulas romontschas laian crescer gelgias ord las fossas de dus amants e s'unir, perquei che els han buca anflau in l'auter sin quest mund. Pli tard vegnan las cruschs decoradas abundantamein cun frastgas, fluras, aunghels, il Cristus de Pastgas ni crucifigaus, etc. En bufatgas scaffettas vegn malegiau entiras famiglias el costum de lur temps.

Sin fossa vegneva oravontut plantau rosas selvadias e gelgias, 'rosamarin, semperverd, buxias, issiens, ferton che scadin santeri stueva posseder in suitgè. Ei deva tipicas flurs dils morts. Cunzun la rosa selvadia e la gelgia valan per plontinas apotropeicas e simbolicas. Las flurs hodiernas applicadas han negina muntada simbolica pli e savessen era star sin in santeri mundanisaus. Lein silmeins sperar, che ils logs, las cruschs-fier e la posiziun dils morts encunter damaun caracteriseschien era vinavon cun ils usits de bara aunc semanteni il cult dils morts cristian e genuin de nos vitgs. Battens, nozzas e baras meinan ensemen ils parents e mantegnan lur ligioms.

E tgei fatscha e figura fan nos santeris oz? Beinduras eis ei muschnas de crappa, beton e ghisa, de fuormas pauc originalas. La poesia e pietad, il bien gust e l'originalidad genuina ein vegnidas remplazzadas d'ina freida prosa senza gust e de fatschenta. Ils pievels paganils dils grecs, egipters, etruscs e romans savessen esser a nus in exempel en quei grau. En biars loghens han ins vuliu far uorden ed ha schau dictar il s. birocraat cun mesiras e prescripziuns schematicas. Capeivel, che tut ei freid ed uniform. Il senn della fossa denton

duei esser ina pia memoria ed expressiun de carezia e pietad pil defunct, in segn de speranza e cardientscha alla levada ed ad in seveser en l'auter mund.

Schi bombastics ch'els pon esser, ils biars monuments sin nossas fossas espriman buca pli quels misteris. Perfin cun ils morts fan ins oz fatschentas. Lein buca continuar cheu cun la lingia de nos babuns e far reviver la tipica fatscha de nos santeris vegls schi pittorescs. Las cruschs-fier supportan era ornamentals moderns veramein gustus e nos cuolms furneschan megliers monuments, che il beton ni schizun marmel etc. buca adattaus per nies clima.

Che era la structura sociala ha pitii en nos vitgs gest en nies temps, che vul esser socials, sentin nus perfin els santeris e carners. Il truc de spenda dils paupers ei bandischaus si sur ils arviuls. L'etatisaziun della beneficenza lai crer biars, che ei seigien dispensai dellas ovras della misericordia. Ils carners, quei impressiunont «Memento mori» d'antruras en nossas pleivs, ein svidai e nius. La gnarva moderna dils atlets po buca supportar las foppas cavorgias, che supplicheschan per in De profundis. Paucs ein semanteni. La fina pietad dils temps vargai viers ils morts verteva buca de schar scher entuorn l'ossa dils defuncts cattada ella fossa ed era buca de turnar a satrar quella. Il respect avon il tgierp human, scaffius tenor la semeglia divina e destinaus per la levada, stueva vegnir deponius dignamein. Perquei vegneva quella ossa rimnada ella fossa generala dil vitg, en carner. Cheu havevan tuts il medem plaz in sper l'auter sco leuvi ella gronda armada. La fossa de tuts, nua che tuts uran per tuts, tgei biala concepziun!

Ussa dismetta ins dapertut ils logs de famiglia cun la viarcla de vuler splanar silmeins sin santeri tuts tuttina. In segn dil svilup alla massa uniforma. E tuttina demonstravan quels logs il tipic senn dil pievel romontsch per la famiglia gronda, per la migionza, per la parentella. Il proverbi romontsch di schi bein: Saung ei buca aua. In svilup deplorabel, che selai buca perstgisar cun munconza de plaz etc. Il medem ei de dir dils usits de bara, il stèr dils morts, purtar malencurada etc.

Havend fatg quei tur de horizont returnein nus puspei als vivs.

8. *Nossas vischnauncas*

Ils vitgs ein era ina cuminonza culturala, economica, giuridica e sociala dils vischins. Era tier las vischnauncas constatein nus oz ina sminuaziun de lur autonomia a favur della centralisaziun. Mo memia savens unfrescha ins lur character e lur instituziuns per cunterbeins beinduras dubius. E tuttina han nossas vischnauncas ina interessanta historia, ein ellas stadas ina ga loschas republicas. Il grond e pussent retg della Frontscha contrahava de siu temps cun la Svizera ed ils Grischuns. Quei duessen nossas vischnauncas mai emblidar. Igl ei ozildi modern de tschappar tier mintga caschun al stat per il tschiep. Quel sa denton buca mo adina dar, el sto en quei cass era pretender. Quei va sin donn e cuost della indipendenza della vischnaunca. Ins duess buca emblidar che mo fermas vischnauncas dattan in ferm stat. La centralisaziun ei denton en medem temps in pass alla massa, ina sperdita della libertad. Ton il Cantun sco la Confederaziun stattan e crodan cun lur vischnaunca che ha creau quels stats. Nus essan en emprema lingia burgheis d'ina vischnaunca e pér en conseguenza era Grischuns e Svizzers. Tier las biaras dellas ulteriuras tiaras eis ei il cuntrari. Quei fatg duess dir a nus avunda ed intimar nus de haver quitaun della autonomia della vischnaunca.

Ei constat era, che las organisaziuns dil vitg han deplorablamein piars fetg lur character. Tgei bialas e significativas organisaziuns eran las cumpignias de mats. Jeu less metter a pèz de studegiar nossas cumpignias de mats e cunzun de dar ad ellas puspei il ver anim. Per contonscher quei ston ins denton enconuscher lur historia, character, tempra e pensum. Nus astgein buca sfalsificar ellas ni degradar ad ina sempla uniun. Ellas ein stadas e ston restar la corporaziun dil stan dils mats en vischnaunca. Tgei rolla impurtonta giugava ina ga la dertgira dils mats en vischnaunca. Els eran ils purtaders dils usits, della cultura, ils defensurs della cuminonza, ils censurs della morala. Oz ei lur forza ed impurtonza smasada. Il spért de cuminonza ei vegnius unfrius agl individualissem exagerau e sfrenau. Scadin vul esser libers e ligiaus a nuot per saver far e schar sco ei plai. Che quei sto menar ad abus, nua ch'ils ferms profiteschian ed ils pigns vegnan zappitschai, ei clar. Aschia va ei, cura che ins sligia il carstgaun ord la cuminonza ed inspirescha el, che siu beinstar persunal ed egoistic stat sur il beinstar general. El

schendra la scuidonza, che P. Maurus Carnot de pia memoria, la buontad sezza, ha taxau ina ga per il vezi naziunal dils Romontschs. Con ha quella scuidonza gia destruiu: Iniziativas de valeta, existenzas, bials e gronds ideals, plans grondius, fluriziuns culturalas, economicas e socialas, vetas, famiglias e vischnauncas. E tgi ha giu in avantatg de quei? Negin auter che quel de cornas. Donn e scalgias ei stau il resultat. E tuttina dependa in carstgaun de l'auter. Va ei bein cun tuts, sche va ei era bein cun il singul. Quei individualissem exagerau ed egoistic, che ha destruiu las cuminonzas, ha schendrau l'auter extrem: la massa uniforma, che smanatscha oz de smaccar tuts.

Ils vischins, cunzun ils mats, controllavan e cuntshavan gratuitamein geinas e seivs, tergevan ad ina paupra vieua ni vischin mal-saun la lenna sort, schubergiavan communablamein il santeri e mantenevan las cruschs e sendas. Da venderdis-sogn empristavan ils purs beinstonts en loghens catolics cavals e mugias gratuitamein als paupers per stilar grascha ed arar. Gl' unviern, ina sera de glina, seradunavan ils vischins avon casa d'ina paupra vieua per resgiar e fender lenna. Quei numnava ins «far resgiunz». Igl entir vitg era emplenius della musica dellas resgias e dil tact scadenond dellas segirs che fendevan ils burels-lenna. Tgei bi usit della beneficenza cristiana, pertgei tut vegneva fatg per nuot ni sco nos babuns schevan schi bein: Per l'amur da Diu. Ed era in vischin en pitgiras de pinar ni construir siu clavau, de derscher si siu chischner, vegnevan tuts en agid. Ina buna marena ni tscheina cun canzuns e legras sgnoccas fuvan per ordinari la suletta paga. A casa prendevan tuts suletta-mein il «Dieus paghi» dil vischin. Instituziuns socialas tenor la devisa de gidar e proteger il pign, sco la lavur cumina, runcar alps e pastiras, ein ton sco svanidas, ni sin murir. Tgei quella lavur communabla fuva cunzun pil pur ed il pauper e munglus, san ins strusch apprezzar pli.

Co quei ei semidau radicalmein! Survetschs ein d'aventai rars. Nuot vegn fatg per nuot. Scadina lavur vegn quintada in ton per l'ura. Ina tala paga pon denton ni il pur ni il pauper prestar. Consequentamein surcreschan las pastiras ed alps, las tegias, casas e clavaus san buca vegnir manteni regularmein. Tut va sutsu tochen che il stat, il Cantun e la Confederaziun, ston vegnir en agid cun mellis e milliuns. Scadin viva mo per el senza risguard sin il vischin. La pasculaziun cumina exista bein aunc, mo gia auda ins vuschs encunter ella. Aschi

fetg ei la veta communabla el vitg semidada els davos decennis. De quei piteschan tuts, mo il pli fetg ils paupers e fleivels. Sche nus vulein perquei megliurar la veta communabla dil vitg, stuein nus returnar a quei spért de cuminonza e cun quei agl agid vicendeivel.

9. *Las scolas*

Ils edificis ils pli veseivels d'in vitg ein la scola e la baselgia.

Ils davos onns han numerusas vischnauncas eregiu novas casas de scola. Ellas han schau muncar ni breigias ni daners per quei intent. Buca tuttas casas de scola portan denton la tempra indigena en lur urdadira. Tscheu e leu ein ellas plitost in element jester el vitg. Ins astgass en quei grau buca mo mirar sigl intern, anzi era haver quitaui, che siu vestgiu exteriur hagi tagl genuin.

Aunc pli fetg vala quei della scola sezza. La scola dueigi plantar en nos affons il ver spért, talien, capientscha, tschaffen e carezia per tut quei che ei nies agen, per nossa cultura ed atgnadad. En scola vegn tschentau ina buna part dil fundament per las generaziuns futuras. De quella dependa ei grondamein schebein las generaziuns han pli tard il ver spért genuin. Ed ei dat tontas caschuns tier la geografia, historia, historia naturala, uras de romontsch, per realisar quei. Pertgei buca far mintgaton ina ura commemorativa en honor de nossa cultura, nua ch'ins sa metter a pèz als affons tut specialmein quellas caussas. Ils scolars vegnan ad apprezziar e beneventar talas uras plein variaziun e mai emblidar. De nies temps han ins schau muncar en scola cumpleinamein de quellas varts. Oz vegn ei ad esser empau meglier, mo aunc buca dil tut e dapertut. L'emprema scola ei la famiglia e leu maunca ei aunc bia en quei risguard. Denton quei ch'ils geniturs han buca retschiert en stiva e scola, san els buca dar vinavon. Mo els san emprender de carezar ed apprezziar il genuin. Lur stivas ston puspei obtener sulegl e legria, ina atmosfera caulda e carina. Lu daventa la stiva als affons cara e nunemblideivla, era egl jester.

10. *La cultura purila*

La cultura e fatscha de nos vitgs eran tochen avon paucs onns predominantamein purilas. Quei demuossan nos usits, nossa litteratura, il scazi inexauribel de plaids ed expressiuns romontschas, instituziuns purilas etc.

Essend il spért materialistic totalmein diametrals alla cultura cristiana e purila, han oravontut quellas pitü il pli fetg. Oz sto ins gia udir: «Esser eis ei deplorablamein aschi lunsch, che ei dat d'anflar in pur propi ventireivel e cuntents de sia sort». Ei quei ver?

Ei constat che tut senuspescha de far il pur. Cun sprez plaidan mats e mattauns dil bau de grascha e prefereschan la fuigia el marcau ni la lavur de manuals. In giuven che fa il pur cun entusiassem ha miserias d'obtenir ina consorta. Persuenter ston ils paucs purs restai luvrar giu il dies d'ina alva a l'autra per munconza de fumeglia. Ch'ins sa oz gia en biars loghens buca schar a tscheins pli aclas e frusts prau, gnanc per cagnas de prezis, ei simtomatic per la situaziun hodierna dil puresser.

La rapida transformaziun de nossa tiara d'in stat agrar ad in stat industrial, la tecnisaziun e materialisaziun della veta quotidiana ein senza dubi ils gronds prighels pil puresser.

Mo entschiet ha ei ella mentalitad dil pur sez. Sch'ils geniturs purs selamentan, tugnan e gnugnan d'ina alva a l'autra sur lur clamada avon ils affons, eis ei gnanc de sesmarvegliar, che lur affons han negin talien, anzi mo sprez per la clamada purila.

Ins plaيدا mo de subvenziuns, acziuns e mesiras de tutta sort pli e degradescha il pur ad in rugadur, stagl francar sia existenza. Medemamein dat in gronda peisa sin l'instrucziun dil pur e crei de saver spindrar el mo cun la savida. Quei ei gia daditg sgartegiau en autras clamadas, pertgei savida ei buca il medem sco character. Ins vul far ord il pur in mecanist e chemist che sedat giu cun maschinas e tincturas. Quei para oz a biars igl A ed O dil salvament puril. Nus stuein tier tut senn giustificau pil progress e la habilitad professiunala dil pur oravontut buca emblidar sia concepziun spirtala. Senza quella selai el ni rentar al tschespet ni instruir. El raziunalisescha era buca siu menaschi, na el banduna la clamada. Con pigns ei savens oz il senn dil pur per sia cultura? El seturpegia e smaletescha, gie ridiculisescha ses usits, nossas casas schi beinproporziunadas, insumma tut quei che munta tradiziun e cultura romontscha. Il pur ei ina clamada senza legria e tschaffen, engurgnius e malcuntents. Co ha el schau ir a smerscha la lavur cumina, ina impurtonta petga sociala de sia existenza etc. El ei daventaus paupers e freids.

La migliur de sia mentalitad e concepziun ei perquei gl' emprem pass necessari. Il pur sto puspei esser loschs de sia clamada, de sia cultura genuina e viver ella cun cor e perschuasiun.

Il stan puril fuorma tuttina il fundament e la classa d'emprema qualitad per il manteniment dil stat. La cultura purila ei e resta era vinavon il coc della cultura romontscha. Papa Pius XII ha puntuau l'immensa impurtonza della clamada purila per in pievel e per in stat culs plaid: «La sanaziun morala digl entir pievel stat e croda cun in stan puril vigurus, socialmein e religiusamein francaus. La damonda purila ei in problem della pli gronda impurtonza. Ins duei era far buca meins gronda atenziun della damonda purila, che della damonda dils luvriers. Ina raschun dil disuorden el mund hodiern ei il sprezz dil stan puril. L'istoria muossa, che la negligentscha dil stan puril ei adina in segn della decadenza della cultura. Creei perquei in pievel puril saun, ferm e profundamein cristian, che fa resistenza sco in rempar allas undas carschentass e smanatschontass dil sgurdin fisic e psihic.»

Nus survesein perquei segiramein buca ils problems e basegns economics e finanziers dil pur. Era il pur sto viver e ha in sogn dretg a prezzis giustificai e commensurai sco fretg de sia lavur. Mo maun en maun cun la sligiazion de quels problems, gie atgnamein avon, sto la regiuvinazion spirtala e culturala dil pur ir, schiglioc gidan ils mellis e milliuns impundi pauc.

Nus snaghein perquei buc, che il pur duei sesurvire dils mieds e metodash modernas per raziunalisar e far render meglier siu menaschi. Mo daventa quei buca savens nunorganicamein, en in spért jester e nuscheivel? Betta ins buca savens metodash veglias secumprovadas nunponderadamein sur la risteina giu per remplazzar ellas cun mieds nunadattai per nossas relaziuns? Aschia laian ei per ex. crescer en ils dutgs de schuar e ston decennis pli tard cumprar cundrezz de schuar, ch'els pon buca prestar. Pertgei san ins buca empunir il niev organicamein cugl existent, encurir sligiazions adequatas a nossas relaziuns stagl imitar la bassa, nua ch'ei regia tut autras relaziuns? Ston ils usits vegls purils, quella poesia purila scaldonta, che muossa era varts suleglivas della clamada purila, svanir en quei mument, enstagl vegnir empunidas e regiuvinadas cul niev? Nus alleghein cheu la lavur cumina, ils usits de ventschidas etc. Il cor vegn stinschentaus.

Gl'ei uras de buca mo batter la battaglia pil manteniment dil lungatg romontsch, na, era de gidar alla restauraziun culturala e moralà dil pur. Lein mussar sia valeta, sin sias parts suleglivas. Lein tuts contribuir al manteniment, alla cultivaziun, alla reintroducziun ed adaptaziun dils vegls usits purils. Ei fa basegns de sustener il pur en siu cumbat per l'existenza, mo medemamein de sutmirar era eticamein sia clamada.

Ils geniturs ston educar lur affons tier la clamada purila, sche quels ein dai persuerter. Quei ei denton buca pusseivel, sch'ils affons audan en casa mo a sevilar sur sgartetgs e selamentar sur decepziuns. Ils geniturs ston haver tschaffien de far il pur ed era exprimer quella legria exteriuramein. Pertgei buca raquintar als affons dil success e dils fretgs contonschi? Mo il bia eis ei aschia, che il pur di a negin ni sipli en ina ureglia alla dunna, sch'el ha saviu vender bein ina vacca ni giu ina buna raccolta. Tgisà, sche ins suspectass el de haver memia gronda buorsa? Difficultads dat ei dapertut e per mintgin sin quest mund. In ver pur porta quellas valerusamein e fa buca il Giachen miaula perquei. Secapescha ch'ina buna instrucziun e capientscha della materia gidan era, pertgei quei che ins dominescha bein, fan ins bugen. Tgi ch'ei capavels en sia clamada, renunzia vesamein a quella. Lavura el denton mo per ils raps, lu vegn el mai ad esser cuntents ni sco pur ni en ina altra clamada. En sesez existan insumma neginas clamadas aultas ni bassas, priu ora forsa il sacerdozi. Dieus ei il pli grond meister. Nies pensum eis ei de colluvrar cun Diu e far della lavur in survetsch divin, schi nunmodern che quei para. Il luverdi viva della dumengia. Mintga dumengia muossa sin Quel, al qual nus havein de survir. Il pur, che viva sco buc in' altra clamada cun la natira, vesa il meglier ils fastitgs dil Scaffider.

11. La cultura professiunala

Cun la sminuaziun dil stan puril ein denton era autras clamadas naschidas en nos vitgs. Ils basegns carschi della veta semidada han clamau e creau els. Ils Romontschs valevan tochen avon cuort per inimitgs della clamada de mistregn ed ins ha schizun taxau il pievel romontsch per ina naziun de manuals. Dieus seigi ludaus ei quei semidau ils davos onns ualti fetg. Las numerusas breigias per favorisar

emprendissadis han purtau grond fretg. L'instituziun dils cussegliaders de clamada ei d'ina valeta nunappreziabla.

Mo zatgei emblida ins, numnadamein de rentar quellas novas clamadas cun nossa cultura romontscha. Segiramein ein nos mistergners diligents e prus. Considerein nus denton lur lavurs, sche stuein nus constatar, che els han per ordinari pauc senn pigl artau ed indigen. La via al ligiom dil vegl cul niev han mo ils mistergners vegls cattau de siu temps. Als giuvens ed als mistergners novs encuntercomi maunca quei sentiment grondamein. Ei gl'ei era buca de sesmarvegliar, pertgei negin ha fatg attens els ni en scola primara ni professiunala sin quei punct impurtont. Aschia rumpan els ora finiastras senza pietad e risguard sin la fatscha harmonica e beinproporziunada della casa purila, fan installaziuns, che van a prau sco in pugn sin in egl cun la stiva indigena, eregian edificis, che lavagan il maletg pittoresc dil vitg romontsch. A caschun della inventarisaziun dellas casas purilas el Grischun han ils scrutaturs constatau cun sgarschur, che las casas purilas ein vegnidas lavagadas dadens e dadora il pli fetg dallas installaziuns. Cunzun las stivas e fatschadas-casa han pitiu caussas ed avon bein enqual scazi artistic ein els sereteni tut consterni exclamond: «Co san ins disviar aschia?»

E tuttina havess ins exempels moderns de bien gust per muossavia e las lavurs ed ornamentals de nos anteriurs mistergners purschessen a beinenqual agid e cussegl per suandar. Aschia han nos mistergners lavagau e lavagan aunc adina considerablamein la fatscha de nos vitgs en tuts cantuns e mugrins, ch'igl ei ina sgarschur.

Cheu han la scolas primaras e professiunalas, mo era las organizziuns culturalas il niebel pensum de rentar ils differents mistregns alla cultura genuina. Nus stuein svegliar ed educar en els il talien e sentiment, la capientscha ed enconuschientscha de nossa cultura genuina, e baghegiar la punt dil niev al bien vegl. Lu calan ils catalogs dils magasins e fabricas cun lur rauba de seria nunoriginala de survir per exempel e copia de lur lavurs.

La midada sociala ei cheu e sefa valer. Nus astgein ni vulein scungirar ella. Sche nossa cultura genuina ei veramein frestga e viventa, mo oravontut ses purtaders, reussescha ei era de buglir ensemen ils differents elements ad in esser genuin ed organic. Era nossa litteratura romontscha sto en quei grau slargiar sia egliada e tractar motivs socials e culturalis dil luvrer e mistergner, schegie cun tact, pietad e mesira.

12. Il cult della massa

Tut quei svilup demuossa che ins marscha oz viers l'egualisaziun e nivellaziun digl agen, genuin ed original ad in schema. Il cult della massa disfa denton la persuna e degradescha ella ad ina roda ella maschina, ad ina numera el catalog. Lu sfundra il singul el pultaun dil pervers ed animalic. Tut quei che la massa schendra, ha negina olma e negina dignitad. Siu intschess e sia forza ei il bass, il brutal, gie cun predilecziun il cumin. La massa ei schizun la summa en potenza de sias qualitäts e regls cumins.

Nus duvrein denton characters genuins, persunalitads e buca automats ni lenn stetg. Nus duvrein cuminonzas cul scopo dil beinstar general e buca ina massa tgamunada tschoccamein e maliziusamein da carstgauns senza cunschienza e cardientscha. Mo persunalitads san e pon esser creativas ed iniziativas, genuinas ed originalas. Massa ni cuminonza vegnan a decider il futur de nies pievel.

V. Conclusiun

Nus havein fatg communablamein ina mudesta runda tras nos vitgs romontschs. Nossas expectoraziuns pretendan ni d'esser cumpletas ni definitivas. Nus havein mo vuliu mussar en fuorma s-chiz-zonta ils differentes problems acuts, vasts ed il svilup prigulus che smanatscha a nies pievel romontsch. Nies maletg para d'esser pessimists e negativs. Quei vul el tuttavia buca esser. Mo nus lein numnar ils mals per il dretg num e buca far zuppabeinbein. Ei va per memia impurtontas caussas. Sulettamein la dretga diagnosa sa gidar alla migliur de quellas relaziuns. Nus havein tuttavia buca intenziunau de inculpar persunas, ni clamadas ni organisaziuns cun quellas lingias. Nus havein probabel tuts de pitgar sufficientamein agl agen pèz e dir in sincer «Mea culpa», essan nus tuttina tuts affons de nies temps.

Dil reminent dat ei era en mintga vitg exempels legreibels, forzas, che lavuran encunter quei svilup pernizius. Tscheu e leu constata ins bials success e stupentas prestaziuns. Nus havessen saviu allegar las parts suleglivas en nos vitgs aunc pli numerusamein che quei che nus havein fatg. Quellas catteis vus denton sez ussa traversond cun egls aviarts nos vitgs e ponderond ils problems allegai. Nies intent ei quel de far attents vus als gronds prighels ed al svilup falliu, che

smanatschan alla fatscha de nos vitgs e cun quei era alla cultura e sias bellezias genuinas. Nus havein vuliu intimar vus ad in examen de cunscienza en quei grau, vuliu dar certas directivas e muossavias, per che vus luvreies els vitgs per il manteniment e svilup organic de lur fatscha. Las organisaziuns culturalas romontschas astgan buca mo s'occupar pli sulettamein dil lungatg. Va il spért genuin da rendiu, eis ei era finiu cul lungatg romontsch e viceversa.

Nus lein era buca far ord nos vitgs in museum antic ed era buca ord nossa cultura ina vitrina d'exposiziun pils jasters. Ei setracta buca de tschentar e conservar la quarta lingua e sia cultura en ina vitrina de veider. Ella sto viver, flurir e prosperar, denton organicamentein e harmonicamein, daventar in cul dil veder cun il bien niev en fuorma genuina ed atgna, che porta il téf de nies tschespet. Gl'ei uras de sedestadar e spindrar quei che ei aunc en flur e vigur. Mo stuein nus sesalzar per ina acziun productiva e buca mo defensiva.

Nus beneventein ils novs implonts eletrics. Els portan lavur e paun, fluriziun economica a biars. Mo cun quels arrivian era prighels per la cultura genuina. L'explotaziun dellas forzas d'aua, il cumbat per las concessiuns ha destadau in spért che crei de saver pesar tut cun il rap e che mo quei hagi valur, che sa vegnir pesau cun daners. El ha era schendrau en nossas retschas span e debat. Discordia sposa. Sche nus sefigiein buca en della valur de nossa cultura e de nossa atgnadad ed essan promts de vender quellas per daners, havein nus disdiu sco pievel retic cun dretg sin ina atgna existenza. U che nus dumignein la tecnica e las tendenzas materialisticas ni che nossa atgnadad vegn laguttida. U che nus essan in pievel saun e resistant ni che nossa cultura genuina vegn scuada naven sco feglia secca digl atun. Sco auters pievels e vitgs sesbassein nus en quei mument ad ina numera ella maschinaria della massa collectiva.

Vus enconuschis ussa la vera fatscha de nos vitgs romontschs, che supportass era novs tratgs moderns, sche els ein propi naschi ord nossa carn e saung. Sche ella scroda ni flurescha dependa da ses avdonts e lur fideivladad, gie cardientscha e fidonza a sesez. En mintga cass, car pievel romontsch, vivas ti negin saun present e creschas negin futur grond e ferm, sche ti catschas buca fermas ragischs el vargau. Ha G. C. Muoth cantau adumbatten da sias uras: «Stai si, defenda, risguard pretenda»? Nies cor crei ella forza aunc sauna e genuina de siu pievel.

Mo igl ei ner temps de sedestadar e de far fin al sgurdin cultural de nies pievel, de recuvrar. La vera fatscha ei gia sgarscheivlamein disfigurada. Nus appellein perquei a tuts de buna veglia. Recuvrei il disfigurau, vegliei sur il semanteniu e seuni cun nus per cuntinuar la buna lingia vi el temps futur. Prof. Ramun Vieli de pia memoria ha raschun cun siu testament, che secloma: «Il pievel viva, sch'el *vul* viver«!

Remarcas digl autur:

Las clischas derivan dallas suondontas fontaunas:

«Heimatschutz» 54/1959/1 Nr. 2, 3, 5, 6, e 15

«Heimatschutz» 45/1950/4 Nr. 1

«Heimatschutz» 46/1951/4 Nr. 7, 8, 9, 10

«Heimatwerk» 24/1959/3 Nr. 11 e 14

«Heimatwerk» 5/1940/1 Nr. 12 e 13

Poeschel, Kunstdenkmäler, tom IV e V. Officina

Birkhäuser S. A. Basel, Nr. 4 e 16

Dr. Augustin Maissen, Glion/USA ha fatg las fotografias pridas ord il numer 54/1959/1 Heimatschutz. Nus engraziein allas stimadas redacziuns dellas periodicas sura indicadas ed alla officina Birkhäuser S. A. Basel, che han mess a disposiziun las clischas, per lur buntadeivel survetsch.